

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

БОЛЬШАК ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА

УДК 37.504.03

**ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ОСВІТИ ЯК СОЦІАЛЬНА ПОТРЕБА
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
АКОПЯН ВАЛЕРІЙ ГРИГОРОВИЧ
кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	13
РОЗДІЛ 2 ЕКОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ЯК ПРИНЦИП І ОСНОВА РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ.....	52
РОЗДІЛ 3 ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ІІ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ	85
РОЗДІЛ 4 МЕНЕДЖМЕНТ ЕКОЛОГОЗАБЕЗПЕЧУЮЧИХ ІННОВАЦІЙ В СИСТЕМІ ОСВІТИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	124
ВИСНОВКИ.....	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	163

ВСТУП

Актуальність дослідження проблеми екологізації освіти обумовлена потребами практики, насамперед, потребами виховання екологічно свідомої, дієздатної особистості, внутрішньо ангажованої на екологозберігаючі технології у ставленні до природи, суспільства, культури і людини, як найбільш вагомих і вічних цивілізаційних цінностей.

Поряд з накопиченням значних загальнокультурних надбань, суспільний прогрес ХХ століття, визначальною рисою якого були розвиток науки, техніки і технології, породив низку глобальних проблем, поза вирішення яких цивілізація не має майбутнього. За визначенням членів «Римського клубу» головною з них є проблема екологічна. Поряд з такими глобальними проблемами, як відвернення світової ядерної війни, загрози голоду, масового переміщення людей, раціонального (розумно контрольованого) використання енергетичних, сировинних, демографічних ресурсів, освоєння Космосу та багатств Світового океану, екологічна проблема заявила про себе такими перспективами, які загрожують існуванню людству на планеті Земля загалом.

Стан екологічної ситуації в Україні пов'язується, насамперед, з Чорнобильською катастрофою, що сколихнула людство наприкінці ХХ століття. Загроза радіаційного забруднення не ліквідована до сьогоднішнього дня. Вчені розмірковують щодо нового покриття четвертого реактора, урядовці – про пошук коштів на здійснення цього проекту, політики – про залучення до його реалізації міжнародної спільноти та інвесторів. Здавалося б, проблема має знайти швидке розв'язання. Між тим, вона затягується. І, як на наш погляд, головною причиною цього є не «нестача коштів», а відсутність глибокої усвідомленості загрози, потреби в її якнайшвидшій локалізації, доведення цього розуміння до елементарного

почуття і дії як на рівні керівництва державою і проектом, так і на рівні простих виконавців.

Ця ж причина лежить в основі неліквідованих загроз від надмірної концентрації екологічно небезпечних виробництв, застарілого та неефективного природоохоронного обладнання на завершальних стадіях технологічної послідовності, ненадійності технічних систем і недостатньої кваліфікації кадрів на підприємствах з підвищеним екологічним ризиком.

Очевидно, подібне має місце й щодо вирішення екологічної проблематики в контексті конверсії. Разом з прагненням деяких відповідальних осіб «заробити на конверсії», екологічне нехлюйство створює загрози безпеці України від спроб утилізації боєприпасів, що зберігаються у сховищах в Україні від часів Першої світової війни. Загалом екологічні загрози, що концентруються в Україні, здається перебивають всі можливі норми й становлять загрозу не тільки національній безпеці, але й для народів європейського простору.

Зміна ставлення людини до Природи, соціуму й до самої себе в екологічно безпечному контексті безпосередньо пов'язана із зміною її свідомості, мислення, почуттів і волі. Доки ця тема не стане внутрішнім переживанням людини, ні про які позитивні зрушення в екологічно-загрозливому середовищі не може бути й мови. А це означає, що людину треба навчати, формувати, виховувати. Екологічні цінності мають бути домінантними, опорними, визначальними. Ними мають бути пронизані всі напрями і підрозділи науки, культури й освіти. Особливо освіти, де закладаються основи майбутньої духовної, знаннєвої, інформаційної платформи особистості. Екологізація освіти є об'єктивною тенденцією її розвитку на межі століть як відповідь на ті негативні процеси, які руйнаційно позначаються на Природі, соціумі, культурі і людині.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Екологічна проблематика завжди була в центрі теоретичних досліджень науковців, філософських роздумів мислителів різних часів і народів. Її витoki можна віднести до епохи

античності, точніше до знаменитого кредо Геракліта: «хто знає і поважає закони, той не знає невдачі». «Природа» у даному розумінні виступала як основа життя і розвитку соціального світу; життя у відповідності з природою – як той єдиний спосіб існування, який забезпечує їх гармонію, а не руйнацію. Власне, нічого більш точного і суттєвого щодо розв'язання екологічної ситуації мисляча світова спільнота більше не придумала.

Звичайно, наступні часи розширили і поглибили аналіз екологічної проблематики. До неї нині відноситься не тільки «захист природи» і «оптимальна взаємодія людини з нею», але й захист предметного світу, культури, духовного надбання людства, соціальних форм її життєвизу й, зрештою, самої людини як найбільш досконалої істоти на Земній кулі.

Висхідне поняття «екологія» (грецьк. oikos – дім, місце життєоблаштування; житло; і logos – наука) вперше в науковий обіг обґрунтовано ввів Ернст Геккель у другій половині XIX століття. За розробками вченого, це поняття охоплювало собою різноманітні процеси та дії щодо «економії природи», або ж «науки про умови взаємодії організмів в оточуючому середовищі». З розвитком виробництва і формуванням загрози оточуючому середовищу, особливо з наближенням епохи науково-технічного прогресу, це поняття набувало все більш широкого вжитку. Глибокі дослідження в галузі пошуків шляхів застереження розвитку загрозливої екологічної ситуації пов'язуються з роботами В. Вернадського, Ю. Одум, Е. Піанки, С. Шварца та ряду інших видатних дослідників.

Теоретичні основи екології закладені Ч. Елтоном в книзі «Екологія тварин» (1930 р.) та ряду науковців – членів міжнародної громадської організації, що об'єднала близько сотні підприємців, управлінців, політичних діячів, високих посадовців, діячів культури та вчених «Римського клубу». За їх практично спільною думкою вирішення екологічної проблеми може бути здійснене шляхами обмеження виробництва і споживання, на яке має свідомо піти людство, якщо воно хоче зберегти природу й цивілізацію. У. Беренс, Е. Ласло, Е. Манн-Боргезе, Д. Медоуз, М. Месарович, Е. Пестель, А. Печчеї,

Дж. Форрестер та ін. сформувавши загальну екологічну парадигму відносно розвитку людства у XX і XXI століттях. У середині й наприкінці XX століття до аналізу екологічної проблеми звернулись вчені колишнього СРСР: В. Алексєєв, В. Андрущенко, А. Ахієзер, Р. Баландін, Г. Бачинський, Л. Бондарев, Ю. Бромлей, М. Будика, С. Валентей, С. Васюта, П. Водоп'янов, П. Гайдєнко, Е. Гірусов, М. Голубець, І. Грабовський, Д. Гродзінський, Г. Добров, Н. Депенчук, В. Касьян, Р. Карпінська, М. Кисельов, В. Князєв, В. Комаров, К. Кондратьєв, В. Крисаченко, В. Кухар, П. Куусі, Д. Ліхачов, А. Лой, В. Лось, Г. Марчук, М. Михальченко, А. Мозелов, М. Моїсєєв, С. Мороз, А. Нагорна, М. Огняник, П. Олдак, Е. Піанка, Т. Пікашова, Е. Прусов, М. Реймерс, М. Тарасенко, А. Толстоухов, В. Урсул, І. Фролов, Г. Хефлінг, М. Хилько, Ю. Шеляг-Сосонко та ін.

На особливу увагу в контексті нашого дослідження заслуговують роботи, видані в останні роки в Росії, Білорусі та Україні. Серед них, насамперед, вирізняються видання в двох книгах А. Зеленков, В. Крисаченко, М. Можейко та ін. «Антологія екологічної думки» (Мінськ, 2003 р.); А. Мороз «Історія біосфери землі» (Київ, 1996 р.); В. Костицький «Екологія перехідного періоду. Право, держава, економіка» (Київ, 2003 р.); низка індивідуальних та колективних видань академіка НАН України Ю. Шемшученка, присвячених правовим проблемам екології тощо.

Не зважаючи на досить помітний пласт наукових публікацій, не всі аспекти, пов'язані з розумінням гостроти екологічної проблематики, засобів та можливостей її вирішення, формування екологічної культури та свідомості громадян, особливо молоді, висвітлені достатньо повно. Існує низка проблем, які потребують додаткового вивчення. До них, зокрема, відносяться: теоретико-методологічні проблеми дослідження екологічної проблеми в епоху глобалізації (уточнене визначення проблеми екології як глобальної проблеми сучасності; основні екологічні загрози у викладі зарубіжних і вітчизняних дослідників; основні концепції розв'язання екологічної проблеми; потреба у формуванні екологічного мислення, культури і поведінки особистості). Більш

детального аналізу потребує «екологічна парадигма» як принцип і основа розвитку екологічної культури засобами освіти та виховання. Потребує поглибленого аналізу трансформація освіти в контексті її екологізації (поняття «екологізація освіти» у світлі сучасних дискусій; проблема введення курсу екології в систему підготовки кадрів вищої кваліфікації; наповнення екологічним змістом дисциплін природничого та гуманітарного профілю; підготовка (перепідготовка) викладацького складу в дусі екологічної парадигми тощо). Нарешті, як соціальну потребу ми розглядаємо завдання забезпечення належного менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти в епоху глобалізації. Враховуючи актуальність і не достатню розробленість проблематики, ми обрали її у якості предмета самостійного теоретичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 3 від 26 листопада 2009 року).

Мета дослідження – виявити і проаналізувати природу, сутність та основні напрями процесу екологізації освіти та виховання, який формується як відповідь на потребу всебічної підготовки особистості до екологічно необхідної діяльності, до захисту природи, соціуму, культури і самої людини від тих руйнаційних впливів, які сьогодні створюють цю загрозу.

Досягнення означеної мети вимагає послідовного вирішення наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати в світлі сучасних теоретичних досліджень теоретико-методологічні проблеми визначення екологічної проблеми в епоху глобалізації та основні екологічні загрози у викладі зарубіжних і вітчизняних дослідників;
- узагальнити основні концепції розв’язання екологічної проблеми, виявити місце, роль та завдання модернізації освіти та виховання в цьому процесі;
- визначити зміст екологічної парадигми як принципу і основи розвитку екологічної культури і освіти;
- проаналізувати тенденції змін в освіті та вихованні задля забезпечення потреби у формуванні екологічного мислення, почуттів та волі, культури і поведінки особистості;
- проаналізувати можливості та основні напрями менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти та виховання в епоху глобалізації.

Об’єктом дослідження є взаємозв’язок екології та освіти, їх локалізація в українському духовному середовищі.

Предметом дослідження є екологізація освіти, наповнення її екологічним змістом з метою формування в особистості бережного ставлення до природи, культури, соціуму і самої людини.

Методи дослідження. У якості методологічних принципів нами обрані наступні основні принципи методології соціального пізнання – об’єктивності, історизму, єдність логічного та історичного, системності, практики та ін. Дослідження побудоване на основі таких методів наукового пізнання, як діалектика, герменевтика, системний аналіз, компаративний аналіз, індукція та дедукція тощо. Метод діалектики дозволив охопити проблему як цілісність в історичному контексті, сьогоденні і перспективах розвитку; герменевтика забезпечила проникнення в сутність процесу екологізації, а також дозволила виявити внутрішню природу цього процесу як наповнення всього змісту навчання та виховання екологічними знаннями, цінностями, технологіями; системний аналіз дозволив виявити внутрішні і зовнішні зв’язки, притаманні

системі «екологія – освіта – виховання»; компаративний метод забезпечив основу для об'єктивного аналізу стану справ в системі вітчизняної освіти і в провідних країнах європейського простору; методи індукції та дедукції дозволили виявити елементи системи та їх взаємозв'язки.

Наукова новизна дисертаційного дослідження міститься в аналізі особливостей екологізації освіти та виховання в українському освітньому просторі, в обґрунтуванні моделей її здійснення.

У дисертації сформульовані положення, що конкретизують наукову новизну дослідження і виносяться на захист:

– вперше у вітчизняній літературі останніх десятиліть екологізація освіти та виховання обґрунтовані як тенденція їх розвитку в епоху глобалізації; «екологізація освіти» показана в дисертації, з одного боку, як суспільна проблема, пов'язана з виживанням людства, з другого – як відповідь на цю потребу через модернізацію змісту та технологій освітніх систем та процесів, виховання в особистості здатності до ліквідації (чи мінімізації) наслідків руйнаційного ставлення до Природи, утвердження природо-, соціо- і культуро-зберігаючого (й розвиваючого) способу життя;

– доведено, що усвідомлення загрози, яка охоплює людство у зв'язку з загостренням екологічної ситуації в епоху глобалізації, потребує переходу до нових цілей і завдань життя та діяльності людини, формування нової філософії життєдіяльності, яка б відвернула руйнацію світу, забезпечила екобезпечне існування людства; доведено, що незважаючи на те, що пошуку такої філософії підпорядковані чисельні міжнародні форуми, наукові праці відомих і видатних вчених (В. Вернадський, Р. Парк і Е. Берджесс, А. Печчеї, Дж. Форрестер, діячів Римського клубу тощо), проблема залишається невирішеною і в наш час;

– узагальнені основні підходи та вимоги до забезпечення екологізації освіти, що склались у вітчизняному освітньому просторі; здійснено порівняння цього процесу з аналогічними процесами в провідних країнах європейського простору;

– доведено, що екологізація освіти розгортається як об'єктивна тенденція її розвитку у відповідь на потребу захисту від все більш зростаючої загрози, що відтворюється безгосподарською діяльністю людини, її руйнаційним, споживацьким ставленням до Природи, соціуму і культури;

– подальший розвиток отримало положення про визначальні місце та роль освіти та виховання у формуванні свідомості, почуттів і волі людини для реалізації завдань упередження, мінімізації, ліквідації екологічної безпеки; освіта з питань навколишнього середовища не повинна бути лише ще одним предметом, який підлягає включенню в існуючі навчальні плани і програми, а має стати каталізатором оновлення системи, концепцій і методів навчання. Вона не має обмежуватися системою формального навчання; нагальною потребою є об'єднання навчання з питань охорони навколишнього середовища з іншими формами діяльності;

– проаналізовано сучасний стан та основні напрями менеджменту екологічної освіти, обґрунтована його оптимальна модель для сучасного стану і потреб її модернізації, що розгортається в освітніх системах України та провідних країн європейського простору;

– обґрунтовується потреба в безперервній екологічній освіті і вихованні населення; аналізується сучасний стан та проблеми розвитку екологічної освіти в школі та вищих навчальних закладах; підкреслюється необхідність оновлення змісту курсу «Екології», організації екологічного просвітництва для населення; відзначається роль в цьому процесі організацій екологічного спрямування тощо.

Теоретичне і практичне значення. Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що вона дає змогу по-новому осмислити екологічну освіту з позицій її етичного потенціалу, її роль як чинника екологізації всієї системи освіти. Дана робота розкриває світоглядно-методологічні основи екологічної освіти, що дає можливість залучити їх до сучасних філософських та педагогічних досліджень.

Основні положення дисертаційного дослідження можуть бути використані в навчальному процесі. По-перше, можуть бути використані в якості методологічної основи для спеціальних наукових досліджень у галузі філософії, соціальної філософії, екології, біології, соціології, культурології, соціальної психології, соціоекології та інших наук. Ряд положень дисертації можуть бути використані в процесі виховної роботи зі студентами. По-друге, висновки дисертації стануть у нагоді працівникам апарату державного та муніципального управління для розробки соціальних технологій з оптимізації змісту екологічної культури за допомогою застосування певних детермінант її формування, зокрема, для розробки спеціалізованих програм екологічної освіти та екологічного виховання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також на ряді міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Науково-практичному семінарі «Освіта в полікультурному просторі XXI століття: пошук стратегічних пріоритетів» (м. Київ, 2009); Науково-практичному семінарі «Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс» (м. Чернігів, 2009); III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» (м. Київ, 2010); Міжнародній науковій конференції «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації» (м. Київ, 2010); Науково-практичній конференції «Основні напрями модернізації вищої освіти в контексті викликів епохи» (м. Київ-Глухів, 2011); Міжнародній науково-практичній конференції «Глобальне суспільство: філософський погляд на суспільні процеси» (м. Ужгород, 2011); Всеукраїнському науково-методичному семінару «Інноваційні технології в дошкільній освіті: духовний розвиток дитини» (м. Київ, 2011).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 5 праць у наукових фахових виданнях з філософських наук.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (241 позиція). Загальний обсяг дисертації – 187 сторінок, із них основна частина дисертації – 162 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Перше двадцятиліття ХХІ століття визначається для людства не тільки як початок нового тисячоліття, яке характеризується якісними змінами у суспільній організації і формуванням нових «викликів» суспільству, а й як «момент істини», пов'язаний з необхідністю відповіді на питання про те, що очікую його у майбутньому. Потреба усвідомити уроки минулого, яке насичено як значними відкриттями, так і накопиченими складними соціальними проблемами. Одною з таких проблем можна вважати глобалізацію, яка надала іншого значення навіть таким вже традиційним для людства проблемам, як проблеми політики, економіки, екології, ранжувала їх у певному порядку їх значимості для виживання людства.

В словниках термін «екологія» трактується як 1) екологія – одна з біологічних наук, що вивчає живі системи в їх взаємодії з середовищем існування; 2) екологія – комплексна наука, яка синтезує дані природничих і суспільних наук про природу і взаємодію її та суспільства; 3) екологія – особливий, загальнонауковий підхід щодо дослідження проблем взаємодії організмів, біосистем і середовища; 4) екологія – сукупність наукових і практичних проблем взаємовідносин людини і природи [113]. Отже, екологія – це одночасно і наука, і суспільна практика.

Розвиток екології як самостійної науки відбувалося у 2 етапи. Вчені, які працювали в часи першого етапу розвитку, сформулювали і зафіксували в своїх працях основні екологічні закони, до яких належать:

Закон біогенної міграції атомів (В. Вернадського): міграція хімічних елементів на земній поверхні і в біосфері в цілому відбувається або за безпосередньої участі живої речовини, або в середовищі, геохімічні

особливості якого (H₂ та ін.) зумовлені живою речовиною, і тією, що існує сьогодні, і тією, що діяла на Землі за всю її геологічну історію.

Закон 10% – середньомаксимальний перехід з одного трофічного рівня екологічної піраміди на інший, який складає приблизно 10% енергії і, як правило, не призводить до негативних для екосистем наслідків.

Закон константності (В. Вернадського) – кількість живої речовини біосфери (для одного геологічного періоду) є константа.

Закон необоротності (Л. Долло) – організм (популяція, вид) не може повернутися до попереднього стану, вже відтвореного в ряду його предків.

Закон 1% – зміна енергетики природної системи в межах 1%, як правило, не виводить природну систему із врівноваженого стану.

Закон толерантності (В. Шелфорда) – лімітуючим фактором процвітання організму (виду) може бути як мінімум, так і максимум екологічного фактора, діапазон між якими визначає величину витривалості – толерантності організму.

Також важливими є закони, сформульовані в працях відомого американського еколога Д. Чіраса у 1991-1993 рр. Він підкреслює, що Природа існує вічно (з точки зору людини) й опирається деградації завдяки дії чотирьох екологічних законів: 1) рециклічності або повторного багаторазового використання найважливіших речовин; 2) постійного відновлення ресурсів; 3) консервативного споживання (коли живі істоти споживають лише те й у такій кількості, що їм необхідно; 4) популяційного контролю (природа не допускає «вибухового» росту популяцій, регулюючи кількісний склад того чи іншого виду шляхом створення відповідних умов для його існування й розмноження). Найважливішим завданням екології Д. Чірас вважає вивчення структури та функцій екосистем, їх врівноваженості, або невривноваженості, тобто причин стабільності й розбалансування екосистем [121].

Друга половина ХХ ст. розпочала новий етап у розвитку екології, що характеризувався зростанням зацікавленості екологічними проблемами та

активізацією наукових досліджень в усіх країнах світу. Так, у 1972 р. відомий еколог Б. Коммонер також сформулював чотири групи законів екології, які стали зразком надзвичайно влучного «перекладу» науково-екологічних узагальнень на повсякденно-світоглядну мову: 1) «все пов'язане з усім»; 2) «все повинне кудись дітися» (закон збереження енергії); 3) «природа знає краще»; 4) «ніщо не дається задарма» (за всі втручання в природні процеси людство змушено буде розплачуватися). Саме у цей час відбулася переорієнтація екології із часткового розділу науки, яким переймалося певне коло дослідників, на широкий комплекс фундаментальних і прикладних дисциплін, котрий М. Реймерс назвав мегаекологією [93].

Ця переорієнтація була пов'язана, перш за все з тим, що поступово відбувалося усвідомлення того факту, що екологія не тільки входить до переліку найбільш складних проблем сучасного світу, набуває глобального значення, а й, певним чином, очолює список глобальних проблем сьогодення. В сучасній науковій літературі до глобальних проблем відносять наступні групи [141].

До першої групи належать проблеми, які виникають у сфері взаємодії природи і суспільства. Серед них слід виділити надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством тощо, раціональне природокористування і збереження природного навколишнього середовища, раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору. Вони спричинені закономірностями розвитку світових продуктивних сил, що створює можливості для зростання масштабів господарської діяльності, потребує все більшої кількості світового видобутку сировини, використання прісної води, вирубування лісів, збільшення навантаження на природний потенціал сільського господарства. Це сприяє задоволенню потреб людини в засобах існування, зростанню старих виробничих потреб та виникненню нових.

Друга група проблем – це глобальні проблеми у сфері суспільних взаємовідносин, які пов'язані із роззброєнням, конверсією військового

виробництва і збереженням миру, відверненням світової термоядерної війни, недопущенням локальних, регіональних і міжнародних криз та забезпечення стабільного миру; подолання економічної відсталості частини регіонів і країн світу.

До третьої групи належать глобальні проблеми у сфері розвитку людини та забезпечення її майбутнього існування. Вони охоплюють проблеми пристосування людини до умов природного і соціального середовища, яке динамічно змінюється під впливом НТР, подолання таких тяжких захворювань, як онкологічні, СНІД, серцево-судинні, різноманітних епідемій; культурно-моральні проблеми втрати окремою людиною довіри до соціальних інститутів, нестабільності сім'ї та послаблення зв'язку поколінь; боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, торгівлею людьми, тероризмом; проблеми демократизації та охорони прав людини [121].

Глобальні проблеми розвитку людської цивілізації відрізняються загальнопланетарним характером, пов'язані із забезпеченням життєвих потреб народів усіх країн незалежно від їх соціального ладу, рівня соціально-економічного розвитку, географічного місцерозташування і можуть бути вирішені шляхом співробітництва та взаємодії всіх держав, їх невирішеність породжує загрозу для майбутнього нашої цивілізації.

Глобальні проблеми відображають суттєві негаразди, що охоплюють економічну, енергетичну, демографічну, соціальну, екологічну та інші сфери людського існування.

Причому, глобальні проблеми торкаються людського життя не лише в певних регіонах світу, а мають планетарний характер.

Отже, глобальні проблеми є всезагальними – як за їх об'єктом – земна куля, так і за суб'єктом їх вивчення і розв'язання – світова спільнота, держави світу.

Крім того, глобальні проблеми є такими, що одна з них обумовлює іншу. Тому, як предмет наукового дослідження і з точки зору необхідності їх розв'язання, глобальні проблеми потребують співпраці вчених різних

галузей – біології, фізики, хімії, геології, географії, кібернетики, гуманітарних наук. Тобто, ці проблеми є комплексними. Глобальні проблеми потребують співпраці вчених різних країн, бо ці проблеми не знають державних меж і кордонів.

Усвідомлення екологічних проблем як глобальних починається с середини ХХ ст., а саме на початку 80-х років стало зрозуміло, що решта глобальних проблем є похідними від екологічної. Це означало, що людство почало усвідомлювати загрозу руйнування природного середовища як середовища свого існування, що спричинено власною техногенною діяльністю [93, с. 166-167]:

Зміни навколишнього середовища та очікувані тенденції до 2030 р.

Характеристика	Тенденція 1972-1992 рр.	Сценарій 2030р.
1	2	3
Зменшення площі природних екосистем	Зменшення зі швидкістю 0,5 – 1,0% в рік на суші, на початок 90 – х рр. їх збереглося біля 40%	Збереження тенденції, наближення до майже повної ліквідації на суші
Споживання первинної біологічної продукції	Зростання споживання на суші, 25% глобальне (оцінка на 1985 р.)	Зростання споживання: 80-85% на суші, 50-69% – глобальне
Зміни концентрації парникових газів в атмосфері	Збільшення концентрації парникових газів від десятих процента до одиниць процентів щорічно	Збільшення концентрації, прискорення збільшення за рахунок прискорення руйнування біоти

Виснаження озонowego шару, збільшення озоновой дірки над Антарктидою	Виснаження на 1-2% на рік озонowego шару, збільшення площі озонowych дір	Збереження тенденції навіть при припиненні викидів ХФВ у 2000р.
Зменшення площі лісів, особливо тропічних	Зменшення зі швидкістю від 117 (1980р.) до 200 тис. кв.км (1989р.); лісопоновлення до зведення як 1:10	Збереження тенденції, зменшення площі лісів у тропіках з 18 (1990р.) до 9-11млн км кв., зменшення площі лісів помірного поясу
Спустелювання	Поширення площі пустель (60 тис. км ² /рік), зростання техногенного спустелювання, токсичних пустель	Збереження й зростання тенденції через зменшення вологообігу на суші і накопичення поллютантів у ґрунті
Деградація земель	Зростання ерозії (24 млрд. т/рік), зниження родючості, накопичення забруднювачів, закислення	Збереження тенденції, зростання ерозії, зменшення с/г земель на душу населення
Підвищення рівня океану	Підвищення рівня океану на 1-2 мм/рік	Збереження тенденції, можливе прискорення підйому рівня до 7мм/рік

Стихійні лиха, техногенні аварії	Зростання на 5-7%, зростання збитків на 5-10%, зростання кількості жертв на 6-12% на рік	Збереження й посилення тенденцій
Зникнення біологічних видів	Швидке зникнення біологічних видів.	Посилення тенденції по мірі руйнування біосфери.
Якісне виснаження вод суші	Зростання обсягів стічних вод, локальних і регіональних джерел забруднення, числа полютантів та їх концентрації	Збереження і посилення тенденцій
Накопичення полютантів у середовищах і організмах, міграція в трофічних ланцюгах	Збільшення маси і числа полютантів, накопичення у середовищах і організмах, збільшення радіоактивності середовища, «хімічні бомби»	Збереження тенденцій і можливе їх посилення
Погіршення якості життя, збільшення захворювань, пов'язаних із забрудненням довкілля, у т.ч.	Зростання бідності, нестача продовольства, висока дитяча смертність, високий рівень захворюваності, нестача чистої питної води у країнах, що розвиваються; збільшення генетичних	Збереження тенденцій, зростання нестачі продовольства, збільшення захворювань, пов'язаних з екологічними порушеннями, у тому числі генетичних,

генетичних, поява нових хвороб	захворювань; СНІД	пандемія поширення інфекційних захворювань, поява нових
--------------------------------------	----------------------	---

З філософського погляду екологічні проблеми точніше слід називати соціально-екологічними, так як вони виникли як наслідки суспільно-виробничої діяльності людини. Вони мають універсально-комплексний характер (для їх розв'язання треба використовувати методи і досягнення багатьох галузей наукового знання). Ці проблеми є прогностичними (їх коректна постановка та успішне подолання неможливі без систематичних прогнозів-застережень (на зразок тих, що з 70-х рр. ХХ ст. були зроблені у межах Римського клубу). Вони мають перманентний характер (тобто їх ніколи не можна розв'язати повністю, більш того, на місці розв'язаних проблем виникають нові, складніші). Вони об'єктивні (ми можемо або перебільшувати, або применшувати їхню небезпеку, але хочемо ми того чи не хочемо, вони однаково існують та існуватимуть).

Науково визначені методологічні вимоги щодо розв'язання екологічних проблем. До них насамперед належать такі принципи: 1) випереджаючого загального рішення (згідно з ним для розв'язання соціально-екологічних проблем необхідні загальні стратегії); 2) доповнення (згідно з ним не можна знайти якого-небудь специфічного підходу для їх ефективного розв'язання: недоліки одних підходів можна компенсувати лише перевагами інших); 3) реальної перспективи (згідно з ним орієнтуватися слід на ідеальні майбутні соціально-екологічні системи, а діяти – спираючись на сьогоденні можливості).

Існують також підходи щодо розв'язання соціально-екологічних проблем сучасності: 1) превентивний (згідно з ним необхідно запобігати шкідливим впливам на природу, визначити міру таких впливів); 2) компенсаторний (згідно з ним необхідні рекреаційні заходи, відшкодування втрачених властивостей і функцій природи); 3) елімінаційний

(від лат. *Eliminatio* – винесення за поріг, згідно з ним треба усунути екологічно небезпечні виробництва і такі потреби людей, задоволення яких суперечить екологічній безпеці); 4) багатоваріантний (згідно з ним треба мати можливість вибору екологічно безпечних рішень з багатьох альтернатив); 5) системний (згідно з ним орієнтуватися треба не на суто економічні або суто екологічні показники, а на побудову виробничо-екологічних систем) [102].

Фундаментальні узагальнення у галузі природничих та соціальних наук були здійснені у працях українських дослідників, серед яких М. Воскресенський, М. Голубець, Д. Гродзинський, М. Дробноход, Ю. Злобін, М. Кисельов, В. Крисаченко, М. Левітт, В. Межжерін, К. Ситник, М. Холодний, Ю. Шеляг-Сосонко та ін., а також відомих зарубіжних учених: В. Бганба-Церера, М. Моїсеєва, А. Печчеї, Тейяр де Шардена, А. Швейцера, А. Урсула, Б. Коммонера та інш..

Так, Б. Коммонер вважає продуктивним застосування системного підходу до вивчення відношення людина – природа. За його поглядами, суспільна діяльність і природні процеси становлять зараз одне ціле. Така його позиція знаходить безпосереднє відображення у «законі бумерангу»: нічого не дається дарма – руйнування природи відбивається на людині у вигляді таких змін довкілля, що роблять проблематичним нормальне, здорове подальше життя людства.

А М. Моїсеєв наполягав на тому, що умовою виходу з кризи є єдність людства, колективний розум, що проявляється в спільних діях. М. Реймерс як принциповий фактор, що дозволить розв'язати проблему екологічної кризи, визначав відкритість державних кордонів.

Вчені, які входили до Римського клубу, Д. Медоуз і Дж. Форрестер, як шлях запобігання глобальній екологічній катастрофі запропонували ідеї, що стали основою концепції встановлення глобальної рівноваги між природою і людством. На думку вчених, такого стану можна досягнути і підтримати,

якщо не нарощувати виробництво і звести приріст народонаселення до нуля. Ця концепція отримала назву концепції нульового приросту [171].

У 1977 р. 1-й Президент Римського клубу А. Печчеї, у роботі «Людські якості», яка носила програмний характер, сформулював видатні ідеї стосовно майбутнього існування людства, якщо спосіб його існування радикально зміниться.

Розглядаючи витoki і причини глобальних проблем, в тому числі і екологічної кризи, А. Печчеї вважав, що вони знаходяться не поза людиною, а саме всередині її. Проблеми виникають тому, що люди в процесі соціального розвитку не встигають адаптувати свою культуру до тих змін, які самі ж вносять в цей світ.

Отже, за висновками дослідника, розв'язання екологічних проблем потребує передусім змін самої людини, її власної сутності.

Головна думка дослідника полягає в тому, що для розв'язання глобальних проблем світове суспільство має згуртуватися. Потрібна інтеграція навіть попри відмінність класових, національних чи групових інтересів.

Програма А. Печчеї націлює людство на реалізацію 6-ти провідних цілей.

1. Перша ціль визначається дослідником як «зовнішні межі». Вона орієнтує на бережливе ставлення до природи, її ресурсів, життєвого потенціалу.

2. Друга ціль – «внутрішні межі». Вона звертає увагу на важливість врахування такого важливого фактору, як внутрішні можливості людини. Дійсно, як підкреслює А. Печчеї, неможна безкінечно експлуатувати її властивості до прирощування. З цього випливає, що науково-технологічна діяльність і соціополітичні зміни мають відбуватися таким чином, щоб не піддавати людину новим напругам і стресам.

3. Третя ціль в програмі А. Печчеї визначається як «культурна спадщина». Вона формує соціальну установку на перетворення

загальнокультурних надбань в визначальний орієнтир прогресу і самовизначення людства. Культурна самовизначеність, на думку дослідника, є принципом нового світового економічного порядку, суттєвою орієнтацією стратегії розвитку людства.

Водночас, як наголошує А. Печчеї, треба рятувати цінності культури від руйнування. Це принципово важливо для можливості подальшого існування людства, оскільки саме культура є світом людської традиції. Зберігаючи культурну традицію, людство отримує шанс на майбутнє.

4. Четверта ціль – «світове співтовариство». Вона має спрацювати в об'єднання міжнародних зусиль для вирішення глобальних проблем сучасності. Для цього А. Печчеї пропонує створити центри, що скоординують прийняття розумних виважених рішень на всіх рівнях людської організації - від локального до глобального.

5. П'ята ціль названа «людське житло». На думку дослідника, важливе значення для розв'язання глобальних проблем має оптимальне розселення людей на планеті. Для цього потрібно створити всезагальний план, який би передбачав заходи національного і регіонального масштабу.

6. Шоста ціль визначена як «виробнича система» і орієнтує на створення оптимальної, розумної, єдиної в масштабах цивілізації економічної і фінансової систем, єдиної системи ресурсозабезпечення і зберігання, територіального розміщення виробництва.

Визначивши ці шість глобальних цілей людства А. Печчеї зауважує, що головним для їх здійснення і для процвітання людства в майбутньому є відродження людського духу. Без цього людство може прямувати лише до власного знищення [118].

Вітчизняна традиція досліджень екологічних проблем демонструє дві традиції: орієнтація на концепцію «сталого розвитку» та на концепцію «кризи», в основу яких покладено розуміння можливостей біосфери.

«Ключову» ідею екологізації український дослідник В. Кравців бачив у тому, щоб перетворити екологічні вироби та послуги у вигідні для

національної економіки товари. Ця ідея, на думку вченого, здійснюється через систему організаційних заходів та інноваційних процесів, реструктуризацію сфери попиту, технологічну конверсію, раціоналізацію природокористування, трансформацію природоохоронної діяльності [83, с. 101].

У наукових роботах вченого І. Синякевича проблеми екологізації суспільного розвитку розглянуто в рамках економічної, екологічної, соціальної та духовної сфер – як процес, що забезпечує поступ земної цивілізації у напрямку до сталого екологічно збалансованого розвитку [142].

Інша позиція в світоглядному відношенні притаманна концепціям, в яких за головне береться природна обмеженість можливостей біосфери витримувати втручання людини. Важливою методологічною концепцією, з позицій якої можливо оцінити стан біосфери, є системний підхід. З розвитком системної методології біосфера почала розглядатися як система систем, тобто – глобальна система. Так, за баченням М. Реймерса, біосфера – цілісна система, що включає як підсистеми біогеоценоз, біокомплекс, біолокус і тощо [141]. Саме стан біосфери як глобальної системи, частиною якої є людина, в умовах техногенної цивілізації розглядається як кризовий. Тобто, такий, коли динамічна рівновага біосферних процесів знаходиться під загрозою (В. Лось, Е. Гірусов, Ф. Гіренко, М. Ребане, М. Голубець та ін.).

Оцінюючи сучасний стан біосфери як екологічну кризу, дослідники намагаються зрозуміти, якими можуть бути шляхи виходу з неї. Головне, що потрібно зберегти – це цілісність біосфери, а для цього потрібно визначити суттєві засади розумної діяльності людини в природі.

Так, Г. Бачинський виходить з розгляду суспільства і природи як єдиної системи. Він наголошує, що якщо негайно не зупинити прогресуюче руйнування біосфери, то наслідком стане деградація соціоекосистеми до повного розпаду. І тоді людство буде просто відторгнуте природою як шкідливий чинник, а пошкоджена біосфера знову почне поступово

відновлювати свою динамічну рівновагу, але вже без людей, які перестануть існувати на Землі [141].

Таким чином, як вважає Г. Бачинський, людство не має вибору і повинно змінити спосіб свого буття в природі. Воно має гармонізувати взаємовідносини суспільства з природою. Це можливо, якщо всі продукти промислової діяльності людини будуть включені в природний кругообіг речовин.

П. Водоп'янов і В. Крисаченко вважають, що подолання екологічної кризи можливо на шляху співвіднесення завдань науково-технічного прогресу з закономірностями біосфери. В методологічному плані це можна вважати перспективним. Але як це здійснити практично? Зрозуміло, що ефективного просування на цьому шляху можна досягнути на основі системних досліджень, на підставі спільних зусиль математиків, природничників – біологів, географів, геологів, суспільствознавців – соціологів, філософів, економістів, гуманітаріїв. В певному розумінні оцінки екологічного стану в Україні сьогодні подібні оцінкам Римського клубу в 60-ті роки ХХ ст. – вони дуже песимістичні. Але для такого спрямування оцінок є вагомі підстави.

Як наголошує, наприклад І. Цимбалюк, екологічна ситуація в Україні є кризовою, передкатастрофічною, в окремих її районах – катастрофічною. Вона формувалася під впливом структурно деформованої економіки, в якій розвивалися сировинно-видобувні, найбільш екологічно небезпечні галузі промисловості, застосовувалися ресурсномісткі й енергоємні технології. Це, а також відсутність ефективно діючих правових, адміністративних та економічних механізмів природокористування і майже повної відсутності екологічних знань у переважної більшості населення призвело до деградації довкілля, забруднення поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, токсикації ґрунтів, нагромадження дуже великої кількості шкідливих і високотоксичних відходів виробництва. Ці процеси тривали десятиріччя (фактично все ХХ ст.) і призвели до різкого погіршення стану здоров'я

людей, зменшення народжуваності та збільшення смертності. Є загроза біологічно-генетичної деградації народу України. Ця загроза стає все більш реальною у зв'язку з тим, що на високий рівень хімічного забруднення наклалося радіоактивне. Значне поширення вірусних, серцево-судинних й онкологічних захворювань є одним із показників реакції Природи на антропогенне навантаження. Про початок незворотних перетворень водних екосистем у річках України свідчать великі порушення гідробіоценозів та велике хімічне й біологічне їх забруднення при значному зменшенні скиду забруднених вод [183].

Але з подібними проблемами зіштовхується не тільки українське суспільство. Саме тому на конференції ООН, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. були присутні представники 179 держав. Було прийнято ряд принципових з точки зору екологічного майбутнього людства документів. Зокрема, Декларацію про довкілля й розвиток, 27 принципів якої окреслюють права та обов'язки країн у справі забезпечення розвитку і добробуту людей, Заяву про використання і захист лісів та прилеглих до них всіх форм життя, Конвенцію про стабілізацію концентрацій газів на рівнях, що не викликають дисбалансів у світовій кліматичній системі, Конвенцію про збереження біологічного розмаїття. І документ, що нараховує 700 сторінок – «Порядок денний на XXI столітті». В цих матеріалах зафіксовані нові – антитехніцистські світоглядні орієнтації розвитку цивілізації, що є засадами розробки стратегії і філософії виживання на противагу прагматизму і споживацтву у ставленні до природи.

Науковим результатом роботи конференції стала розробка концепції «сталого розвитку». Концепція сталого розвитку економіки визнана світовою спільнотою народів домінантною ідеологією розвитку людської цивілізації у XXI ст., стратегічним напрямом забезпечення матеріального, соціального і духовного прогресу суспільства.

Поняття сталого розвитку спирається на «три кити»: світоглядний, теоретичний і технологічний (у широкому змісті слова його можна назвати

конструктивним чи практичним) аспекти. У фокусі цієї проблеми знаходиться оптимальне управління ресурсами, що спирається на міжнародну практику і високі технології, планування стійкого бізнесу і використання нормативно-правових механізмів регулювання відносин у сфері природокористування [150].

Необхідність переходу на модель сталого розвитку всіх країн світу об'єктивно зумовлена демографічним «вибухом», сучасною науково-технічною революцією, а також нинішнім кризовим станом земної біосфери, істотним зниженням її відновлювальних, відтворювальних і асиміляційних можливостей внаслідок надмірних антропотехногенних навантажень на природу [165].

Принципами сталого розвитку є:

1. Стримання і обмеження природного приросту населення. Реалізація соціально-демографічної політики, спрямованої на регулювання основних показників демографічного розвитку і росту населення.

2. Прискорений розвиток високотехнологічних виробництв, відмова від ресурсо- і енергомістких технологій. Структурна перебудова всієї економіки на користь глибоких і маловідходних технологій, екологічно небезпечних виробництв.

3. Принципово нові підходи до раціонального природокористування, що ґрунтуються на максимальному збереженні природних ресурсів і середовища життєпомешкання суспільства, їх ефективному використанні.

4. Поступова зміна орієнтирів і критеріїв соціально-економічного розвитку, відмова від концепцій споживацького суспільства, перехід до критеріїв екологічно небезпечного розвитку з розумним обмеженням рівня споживання.

5. Активне міжнародне співробітництво в пропаганді і реалізації принципів сталого розвитку в різних країнах [133].

Але сподівання на цю концепцію не виправдало сподівань науковців. Жодна країна не може похвалитися тим, що стоїть на шляху сталого

розвитку. За останні роки у світі стало більше людей, позбавлених доступу до чистої води, Світовий океан небезпечно спорожнів, темп скорочення біорозмаїття не знижується, а зростає, площі лісів катастрофічно зменшуються, зони пустель і напівпустель збільшуються, смертність населення від забруднення повітря перевищила кількість тих людей, що гинуть в автокатастрофах – ці й інші показники говорять, що й концепція сталого розвитку не припинила стрімкого погіршення навколишнього середовища в усьому світі.

Це поставило перед науковцями проблему подальшої модернізації концепції «сталого розвитку», сучасний етап розвитку якої визначається двома провідними тенденціями.

Перша, яку можна визначити як пошук шляхів соціалізації концепції сталого розвитку. World Summit у Йоганнесбурзі в 2002 р. став яскравим вираженням тенденції помітної соціалізації концепції сталого розвитку. Переважна більшість рішень цієї конференції мають набагато більш чітку соціальну спрямованість, ніж рішення, що приймалися у Ріо. Це яскраво відображено й у Політичній декларації Саміту, де затверджується, що програма сталого розвитку повинна мати абсолютним пріоритетом викорінювання бідності [198].

Також як шлях запобігання глобальній екологічній катастрофі Д. Медоуз і Дж. Форрестер запропонували ідеї, що стали основою концепції встановлення глобальної рівноваги між природою і людством. Такого стану можна досягнути і підтримати, якщо не нарощувати виробництво і звести приріст народонаселення до нуля. Ця концепція отримала назву концепції нульового приросту.

Другу тенденцію представляє сформована в останні два десятиліття концепція «зеленої (екологічної) економіки», яка покликана забезпечити більш гармонійне узгодження між економічним, соціальним та екологічним компонентами розвитку країн. Мета екологічної економіки – забезпечити збалансований розвиток людського суспільства, тобто такий розвиток, при

якому задоволення потреб нинішнього покоління не ставить під загрозу задоволення потреб всіх наступних поколінь.

З позиції зеленої економіки, господарська діяльність людства розглядається як створення та споживання матеріальних благ у процесі перетворення речовини з використанням енергії, причому і речовина, і енергія беруться людиною із довкілля. Для визначення реальної вартості будь-якого товару недостатньо враховувати ринковий попит на нього. До вартості товару чи послуги при такому підході слід включати не лише витрати, безпосередньо понесені людиною при його виготовленні та споживанні, але і витрати біосфери. Слід враховувати його собівартість для системи в цілому – вартість енергетичних та речовинних ресурсів, що були витрачені на його виготовлення (з врахуванням їхньої дефіцитності не лише для людини, а й для біосфери), та вартість «послуг» довкілля: по знешкодженню відходів від його виготовлення та споживання, та по відновленню використаних ресурсів [82].

Саме у цьому напрямку розвитку екологічної політики намагається рухатися Україна. «Я думаю, що ми – перша країна на пострадянському просторі, яка виділила «зелену економіку» в окремий сегмент», – вважає головний науковий співробітник Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАНУ України, професор Тетяна Галушкіна, про що вона повідомила в рамках міжнародного екологічного форуму «Довкілля для України», що відбувся 19-21 квітня 2011 р. в Києві [24].

Розвиток цих тенденцій дозволив поєднати екологічні очікування з спроможностями політики і стимулював формування «сталого екополітики». Це новий глобально-політичний процес, спрямований на реалізацію стратегічних рішень згаданих форумів ООН, який став можливим саме з активізацією процесу глобалізації. Він стимулює національні еколого-політичні процеси, формулювання державних концепцій і стратегій і інших офіційних документів і навіть законів.

Основні принципи «сталого політики» декларовані наступним чином:

- вона повинна виходити із пріоритету глобальних принципів, імперативів і цілей стосовно аналогічних локальних, національних, регіональних характеристик;

- вона повинна виходити із визнання неможливості людського розвитку при деградації природного середовища. Це означає необхідність поєднання при проведенні «сталого екополітики» забезпечення екологічної безпеки (і інших видів безпеки) з ефективним і оптимальним розвитком (екорозвитком, так і іншими видами людського розвитку);

- вона повинна об'єднувати екологію й природокористування в єдину «сталу систему». Це означає, що збереження й відновлення природного середовища повинне бути органічно поєднане з раціональним освоєнням непоновлювальних природних ресурсів і невиснажливим використанням поновлювальних факторів навколишнього середовища. Причому цей зв'язок повинен виходити із пріоритетності збереження біосфери і її екосистем (що представляють природній фундамент і умови життя) стосовно використання її ресурсів (які можна вилучати із природи тільки в межах господарської ємності екосистем). Послідовне проведення цього принципу означає кардинальний відхід від природопідкорювальної стратегії в рамках так званого раціонального природокористування (що не є таким у моделі нестійкого розвитку) до консенсусно-кoeволюційної стратегії у взаєминах людини з навколишнім середовищем і до «сталого природокористування»;

- вона забезпечує трансформацію принципу соціальної справедливості до принципу соціоприродної справедливості;

- вона визначається принципом випереджальних досліджень та дій, ноосферною орієнтацією. Ідея ноосферної орієнтації сталого розвитку полягає в тому, що його кінцевою метою є становлення сфери розуму. Це означає, що в екополітиці на перший план висувається інформація як головний ресурс розвитку в порівнянні з матеріально-енергетичними ресурсами й, відповідно, очікується перехід на інтенсивно-кoeволюційний шлях розвитку (у яким мінімізуються кількісні й максимізуються якісні

фактори й джерела). В силу цього перехід на магістраль сталого розвитку з'являється як інформаційноємна стратегія (і чергова інформаційна революція), що вимагає не тільки посилення інформаційного забезпечення й моніторингу, але й випереджальний розвиток наукових знань про екологічні й інші соціоприродні фактори сталого розвитку, а також ноосферних трансформацій у галузі науки, освіти, техніко-технологічного потенціалу, системах управління [167].

Реалізація екополітики пов'язана, перш за все, з наявністю та сформованістю національного екологічного інтересу, що визначає рівень уваги до екологічних проблем та чітко кореспондується з реальним вибором зовнішньої стратегії України, з визначенням у багатовекторності основних пріоритетів, напрямів розвитку.

Особливістю реалізації національного, екологічного інтересу й екологічної безпеки загалом, є чинник трансформації пострадянського суспільства та прагнення інтеграції до світової спільноти.

За ступенем стійкості це – інтерес довгостроковий, адже актуальність його не зменшиться попри всі намагання підвищити ефективність екологічної політики. Бо, по-перше, потреби суспільства у безпечному довкіллі зростатимуть, а, по-друге, кожна «перемога» над рівнем забруднення чи не раціональним використанням природно-ресурсного потенціалу забезпечується зростанням екологічних витрат, а ресурс завжди буде обмеженим.

За функціональними сферами екологічний інтерес відповідає політичним, економічним, соціальним і навіть військовим сферам прояву. Останнє пов'язано з утилізацією застарілого озброєння, використанням екологічно небезпечних речовин і технологій в оборонних цілях тощо [183].

Але, як зазначаються фахівці (наприклад, І. Цимбалюк), попри числені публікації з еколого-економічних розробок, невизначеною залишається сутність еколого-економічних трансформацій сучасного українського суспільства, рівень їх усвідомлення членами українського суспільства. А це,

в свою чергу, актуалізує питання екологічної безпеки української держави та суспільства, так як:

- екологічна безпека є органічною складовою частиною національної безпеки держави, що відбито в офіційних документах та підтверджується логікою розвитку держави та суспільства і має забезпечуватися виваженою й ефективною державною політикою всіх рівнів;

- екологічна безпека як складова частина державної політики має внутрішню структуру, методологію та методику вивчення, певні умови реалізації - нормативно-правове забезпечення формування і впровадження політики екологічної безпеки та стратегічне планування;

- стратегічне планування політики екологічної безпеки має ґрунтуватися на принципах: політичних пріоритетів екологічної діяльності, збалансування та взаємного доповнення національних та регіональних пріоритетів, науково-технічного обґрунтування стратегічного планування, громадського контролю, що визначають ефективність стратегічного планування у цій сфері та перспективності екологічної політики держави загалом.

Діяльність щодо забезпечення екологічної безпеки як складової частини державної політики та об'єкта стратегічного планування є вагомим важелем сприяння демократизації суспільства та інтеграції держави до європейських структур [183].

Тобто, в Україні поліпшення стану природного середовища та використання природних ресурсів можливе тільки за умови державної підтримки та регулювання цих процесів, особливо в процесі формування ринкових відносин, економічної свободи й безвідповідальності господарських структур та правового нігілізму, який поки що панує у свідомості українців [184].

Планувалося, що важливим засобом державного регулювання стане Державна програма охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, концепцію якої було створено в 1995 р.

Згідно з цією концепцією в Україні Генеральною стратегічною метою щодо охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів визнано такий розвиток її сучасного соціально-господарського комплексу, за якого не було б суперечностей між економічними інтересами, природокористуванням, збереженням цілісності екосистеми та досягненнями стабільного розвитку. Шлях до генеральної мети веде через послідовне вирішення низки стратегічних проблем:

- Забезпечення екологічної безпеки нинішнього і майбутніх поколінь послідовним досягненням для кожного конкретного регіону належної якості середовища проживання.

- Відновлення та збереження біосферної рівноваги (на локальному, регіональному і глобальному рівнях) генетичного фонду тваринного і рослинного світу, а також ландшафтної різноманітності території України.

- Раціональне та комплексне використання природоресурсного потенціалу України, відтворення відновлювальних природних ресурсів в інтересах забезпечення добробуту, фізичного та духовного розвитку народу.

- Послідовне розв'язання проблем розвитку економіки України досягненням повної її біосферної сумісності.

- Створення системи екологічного законодавства та формування ефективного механізму його реалізації.

- Уведення в дію нового механізму регулювання природокористування на засадах поєднання адміністративних та економічних важелів: стягнення платежів за забруднення навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

- Значне підвищення дієвості адміністративних і штрафних санкцій за порушення природоохоронного законодавства, застосування заходів для запобігання екологічним правопорушенням і злочинам.

- Розробка нової концепції та схеми розвитку продуктивних сил України в цілому та її окремих регіонів з урахуванням їхніх екологічних

можливостей, значне скорочення в структурі народного господарства галузей важкої промисловості.

– Розробка найважливіших екологічних програм на підставі всебічного комплексного аналізу екологічного становища та перспектив розвитку економіки в цілому в Україні, окремих регіонах і містах.

– Визначення найважливіших пріоритетних напрямків природоохоронної роботи, в тому числі:

- ліквідація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- розв'язання проблем екологічного стану Дніпра та якості питної води;
- запобігання забрудненню вод Чорного моря;
- стабілізація екологічної обстановки в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;

- знешкодження, утилізація та захоронення промислових токсичних відходів, в тому числі побутових.

– Забезпечення ефективного функціонування та вдосконалення системи державного контролю за дотриманням природоохоронного законодавства на засаді взаємодії всіх контрольних-інспекційних служб у цій галузі, відповідних підрозділів підприємств, організацій та установ.

– Організація виробництва сучасної контрольної-вимірювальної апаратури та оснащення цією апаратурою відповідних служб природоохоронних органів.

– Створення мережі стаціонарних і пересувних технічних станцій контролю за джерелами забруднення природного середовища.

– Організація збирання, накопичення та обробки інформації про стан природного середовища з допомогою передусім інвентаризації існуючих систем моніторингу.

– Визначення та оцінка найбільш забруднених місць і головних джерел забруднення.

– Залучення до розв'язання екологічних проблем НАН України, науково-дослідних і конструкторських колективів та науково-технічного

потенціалу підприємств і організацій ВПК на базі єдиної науково-технічної політики.

- Запровадження пільгового оподаткування частини продукту підприємств, спрямованого на реалізацію природоохоронних заходів, і пільгового державного кредитування розробки та впровадження екологічно безпечних і ресурсозберігаючих технологій, засобів виробництва, очисного устаткування, приладів для контролю за станом навколишнього середовища, будівництва природоохоронних об'єктів.

- Залучення на пільгових умовах іноземного капіталу для формування додаткових фінансових ресурсів на природоохоронні заходи.

- Завершення розпочатого будівництва очисних споруд у найбільш забруднених промислових центрах.

- Створення систем екологічної інформації з широким застосуванням сучасних засобів зв'язку [184].

Реалізація цих планів можлива тільки при розумінні необхідності такої реалізації усіма членами суспільства, що передбачає формування екологічно орієнтованого світогляду, який базується на екологічному мисленні. Як наголошують фахівці, процес формування екологічного мислення вже розпочався. Це проявляється, насамперед, у застосуванні системного аналізу під час вирішення проблем узгодженого розвитку виробництва і природокористування, комплексному підході до екологічної проблеми. Наприклад, автори роботи «Екотехнологія: Оптимізація технології виробництва і природопользования», спробувавши проаналізувати взаємозв'язки між виробництвом і природокористуванням з метою з'ясувати умови безкризового розвитку суспільства, дійшли висновку, «що проблема запобігання забрудненню навколишнього середовища... є лише частиною загальної проблеми природокористування. А тому і розробка, і систематизація заходів по припиненню і запобіганню шкідливому впливу природокористування вимагає значно більше загального підходу, ніж прийнятий підхід при плануванні і реалізації природоохоронних заходів, які

зводяться, як правило, до знешкодження рідких та газоподібних викидів [91, с. 19]».

Ядром екологічного мислення та екологічно орієнтованого світогляду повинно стати розуміння обмеженості планетарних ресурсів і необмеженості технічних можливостей людства щодо споживання, розуміння того, що біосфера певним чином організована і людство неспроможне встановити тотальний контроль над цією організацією і її штучне відтворення. Звідси випливає генеральна лінія поведінки людства: обмеженість втручання людства в біосферу і контроль над собою.

Наслідком екологізації мислення повинні стати практичні міри, до яких можна віднести такі:

1) створення інфраструктури екологічної служби: екологічний моніторинг, спостереження за станом ґрунтів, атмосфери, гідросфери, біосфери (міграція хімічних елементів і сполук, зміни в біоті тощо);

2) вдосконалення правових норм і механізмів у галузі охорони навколишнього середовища;

3) перехід від експериментування над природою і суспільством до глобального моделювання екосистем і біосфери в цілому на ЕОМ з метою екологічного прогнозування;

4) екологізація техніки та технології;

5) впровадження екологічної проблематики у програми підготовки школярів та студентів;

6) ствердження у міжнародних стосунках нового політичного мислення [56].

Екологічне мислення забезпечується певним станом екологічної культури та екологічної свідомості. Екологічна свідомість визначається як усвідомлення екологічної цілісності природи, розуміння єдності людини та природи, зміна ціннісних орієнтирів сучасного суспільства і сучасної свідомості – його екологізація [3, с. 10].

Е. Гірусов констатує, що екологічна свідомість є сукупністю поглядів, теорій і емоцій, які відображають проблеми співвідношення суспільства і природи у плані їх розв'язання відповідно до конкретних соціальних і природних можливостей. Ми цілком згодні, що екологічна свідомість ґрунтується на ідеологічних та моральних цінностях, але передбачає їх індивідуальне осмислення і формується із знань і переконань. Підґрунтям екологічної свідомості виступають екологічно доцільне ставлення до природи, вміння застосовувати науково обумовлені рішення по відношенню до неї. Свідомість у цьому випадку відображає індивідуальне спілкування із природними екосистемами і розвивається на основі пізнання людьми законів, що забезпечують цілісність природи, і тих, що повинні обумовлювати людську діяльність для збереження життєздатного стану природи. Тільки в тому випадку вона здійснить позитивний вплив на спосіб дій людини, якщо охопить як розумову, так і емоційну сферу її психіки.

Психологи визначають екологічну свідомість як сукупність уявлень про взаємозв'язки в системі «людина – природа», у самій природі, в існуючому ставленні до природи, а також у відповідних стратегіях і технологіях взаємодії з нею (Н. Реймерс). Ідеєю, що поєднує всі думки із приводу формування екологічної свідомості, є ідея неможливості подолання екологічної кризи без зміни пануючої екологічної свідомості [139].

У сучасних умовах усе більшої актуальності набуває необхідність екологічної переорієнтації свідомості людини, що спонукає посилення етичного компоненту у змісті екології [159]. Естетичне та екологічне у світогляді не просто співіснують, але й взаємодіють, впливають одне на одне.

Світогляд, у свою чергу, є безпосереднім результатом сформованої та функціонуючої у суспільстві екологічної культури. Екологічна культура є складовою системи європейської екологічної політики і всіх сфер життєдіяльності.

До складових екологічної культури вчені відносять:

- Когнітивну (змістовну, знаннєву) – за рахунок інтеграції екологічних, економічних, правових і соціальних знань і осмислення цілісного поняття сталого розвитку;

- Аксіологічну (ціннісно-значеннєву) – за рахунок зсуву шкали цінностей і характеристик еколого-освітнього, еколого-інформаційного, відкритого, громадянського суспільства;

- Діяльнісну (практикоорієнтовану, поведінкову) – за рахунок інтеграції різних видів екологічної й навчальної діяльності, активного впровадження інформаційних технологій пошуку, переробки й узагальнення інформації [153, с. 38].

Принципами, які визначають екологічну культуру, є наступні:

- екологічна культура розглядається як невід’ємна частина загальної культури, що визначає можливість найбільш ефективного розвитку людини, суспільства й природи;

- успіх формування екологічної культури визначається рівнем загальної культури, включаючи духовність і етичні принципи;

- розвиток екологічної культури включає формування світогляду й навичок екологічно правильної поведінки;

- формування екологічної культури тісно пов’язане з розвитком громадянського суспільства й націлене на консолідацію всіх сил суспільства у вирішенні екологічних проблем на основі спільності інтересів у забезпеченні сприятливого навколишнього середовища [155].

В Україні є приклади формування еколого-культурних і культурно-екологічних центрів, які за умови державної підтримки можуть перетворитися на національну, культурно-екологічну мережу у поєднанні з екологічним туризмом.

Виконання Загальнонаціональної програми формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. має сприяти нарощенню потенціалу екологічної культури, але її реалізація, на жаль, не набула запрограмованих масштабів і темпів.

За формування екологічної культури в суспільстві відповідальність покладається на систему науки та екологічної освіти.

У галузі еколого-збалансованого розвитку України можна виділити наступні напрями наукових досліджень:

1. Ресурсно-економічний (В. Шевчук, Л. Мельник, Б. Данилишин та ін.).
2. Економіко-географічний (Л. Руденко та ін.).
3. Регіонально-економічний (А. Шапар, Р. Заєць, Н. Багров, В. Боков, Ю. Голік та ін.).
4. Соціально-екологічний (М. Голубець, М. Дробноход, М. Гринів, М. Недюха та ін.).
5. Філософсько-теоретичний (М. Кисельов, В. Межжерін, А. Толстоухов, В. Крисаченко, М. Хилько та ін.).
6. Еколого-езотеричний (Г. Швєбс, Г. Шнейдерман та ін.).
7. Еколого-технобезпечний (Г. Рудько, О. Адаменко та ін.).
8. Геоєкоінформаційний (М. Згуровський, О. Мазурова та ін.) [107, с. 119].

Глибоким опануванням екологічними знаннями, формуванням екологічного мислення, свідомості і культури мають бути охоплені громадяни всіх категорій, вікових груп і сфер діяльності.

Збалансований, екологічно безпечний (гармонійний) розвиток повинен бути базисною, вихідною ідеєю, методологічною основою екологічної освіти згідно з міжнародними вимогами.

Головними складовими системи екологічної освіти та виховання мають бути її формальна й неформальна частини, форми й методи яких різні, а мета одна: різнобічна підготовка громадян, здатних визначати, розуміти й оптимально вирішувати екологічні та соціально-економічні проблеми регіонів проживання на основі наукових знань процесів розвитку біосфери, здорового глузду, загальнолюдських досвіду й цінностей.

У 2001 р. в Україні була затверджена Концепція екологічної освіти. Концепція складена з урахуванням сучасного стану і перспектив розвитку суспільного знання, спрямована на перебудову змісту освіти й виховання відповідно до вимог часу та основних положень Національної доктрини розвитку освіти у XXI столітті та базується на сформульованій у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр.» стратегії сталого розвитку України.

Ця концепція враховує сучасний стан і перспективу розвитку суспільного знання, спрямованого на перебудову змісту освіти відповідно до вимог часу, на формування екологічної культури як складової системи національного і громадського виховання усіх верств населення.

Освіта в інтересах екологобалансованого розвитку не дорівнює екологічній освіті і не є переорієнтацією будь-якої однієї сфери освіти. Вона має однаковою мірою включати економічні, соціальні й екологічні аспекти і стати процесом навчання протягом усього життя, з чіткою роллю формальної, неформальної і неофіційної освіти.

З приводу реалізації цієї концепції можна констатувати наступне: у 2007 р. фахівців у галузі екології та охорони навколишнього середовища готували 103 вищі заклади освіти. Вони забезпечують здебільшого прикладні напрями екології, з урахуванням специфіки галузей виробництва (гідроекологія, метеорологія, агроєкологія, промислова екологія, лісоінженерія, моніторинг навколишнього середовища, радіоекологія тощо).

Учителів-екологів відповідно до ліцензій в Україні готували лише два вищі заклади освіти (екологів-хіміків – Чернігівський педагогічний університет, екологів-біологів – Мелітопольський педагогічний університет) з незначною кількістю набору абітурієнтів (близько 50 осіб), що ніяк не задовольняє потреби в цих спеціалістах. У провідних ВНЗ України тільки у 2007 р. було розпочато підготовку магістрів з екології [107, с. 135].

Таким чином, попри різні проблеми, реалізація принципів збалансованого розвитку в Україні розпочалася майже одночасно з проголошенням незалежності. З 1991 року економічні і екологічні реформи в нашій країні були спрямовані на досягнення спочатку компромісу між виробничим і природним потенціалом, а згодом – на перехід до гармонійного їх співіснування в інтересах людей.

Разом з тим вчені вказують на певні недоліки у реалізації принципів сталого розвитку. Базовими недоліками України на сучасному етапі є складні, багатогранні фактори, які здійснюють комплексний, тотальний вплив на всі галузі економіки, діють у різних сферах, на різних рівнях господарювання, і тому вони потребують особливої уваги, особливих рішень, тобто системного розв'язку з боку Держави. Цими факторами є:

- макроекономічна політика, яка примушує суб'єктів господарювання до екстенсивного використання природних ресурсів;
- інвестиційна політика, яка орієнтована на розвиток ресурсомістких секторів економіки;
- помилкова секторальна політика (паливно-енергетичний комплекс, сільське господарство, лісове господарство та інше);
- нестабільне законодавство;
- відсутність прав власності на природні ресурси;
- відсутність еколого-збалансованої довгострокової економічної стратегії;
- на регіональному і локальному рівнях недолік прямого та не прямого ефекту від охорони довкілля (економічного й соціального), «глобальних прибутків»;
- інфляція, економічна криза й нестабільність економіки заважають здійсненню довготривалих проектів, до числа яких відноситься більшість екологічних проектів;
- природно-ресурсні властивості експорту;

- існування дійсно великого стимулу до отримання значних й швидких прибутків від продажу природних ресурсів (ліс, руди);
- відсутність екологічного мислення, екологічної свідомості.

Для розв'язання цих питань 12 травня 1997 року Кабінет Міністрів України постановою №439 затвердив Концепцію (стратегію) збереження біологічного різноманіття України, для втілення якої розробляється Національна програма дій на 1998-2015 роки. Основними завданнями діяльності в цій сфері є: збереження, покращання стану та відновлення природних і порушених екосистем, середовищ існування окремих біологічних видів та компонентів ландшафтів; сприяння переходу до збалансованого використання природних ресурсів; мінімізація прямого та непрямого негативного впливу на екосистеми, їх компоненти та комплекси; підвищення рівня інформованості населення з питань біологічного різноманіття, а також активізація участі громадян у діяльності щодо його збереження; посилення відповідальності підприємств, організацій, установ і громадян, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів або впливає на стан довкілля, за збереження біологічного різноманіття.

Таким чином, за роки незалежності в Україні створена розгалужена система екологічного законодавства. Вершиною його піраміди є екологічні імперативи Конституції України. Далі йде комплексний Закон «Про охорону навколишнього природного середовища». Від нього відгалужуються закони природноресурсового характеру (Земельний, Водний, Лісовий кодекси, Кодекси України «Про надра», закони України «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про охорону атмосферного повітря») та закони спеціального призначення («Про зону надзвичайної екологічної ситуації», «Про екологічний аудит», «Про відходи» тощо).

Підготовка проекту Екологічного кодексу України передбачена основними напрямками державної політики України в галузі охорони навколишнього середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки, затвердженими постановою Верховної

Ради України від 5 березня 1998 р. та Рекомендаціями парламентських слухань з питань додержання екологічного законодавства, схвалених постановою Верховної Ради України від 20 лютого 2003 р. У зв'язку з цим в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України у 2004 р. було підготовлено і надіслано до Парламенту проект екологічного кодексу України.

Визначною подією в екологічній політиці держави стало введення України 1995 р. до складу Ради Європи. Символічно, що саме цей рік Рада Європи оголосила «Європейським роком охорони природи». Того самого року Президент України оголосив світовому співтовариству про закриття ЧАЕС до 2000 р. Це дало поштовх до продовження нормотворчої діяльності. Відтак були затверджені Закони «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (1995); «Про поводження з радіоактивними відходами» (1995); «Про екологічну експертизу» (1995), в якому, зокрема, проголошено, що екологічна експертиза має неодмінно передувати будь-якій законотворчій і господарській діяльності, а стаття 11 Закону закріпила участь громадськості в здійсненні екологічної експертизи; «Про пестициди та агрохімікати» (1995), в якому була проголошена пріоритетність здоров'я людини та охорони природи стосовно економічного ефекту від використання пестицидів та агрохімікатів.

Законодавча діяльність в Україні стала частиною законодавчих ініціатив, які відбувалися і в європейському просторі. Так, шоста Програма дій у галузі довкілля (далі – 6 ЕАР) – «Довкілля-2010: наше майбутнє – наш вибір», ухвалена Європейським Парламентом та Радою у 2002 р., визначала пріоритети ЄС у цій сфері на період з 2001 по 2010 рр. Вона виокремлювала п'ять пріоритетних напрямів дій: 1) поліпшення виконання чинного законодавства; 2) інтеграція екологічних чинників у інші види політики; 3) тісніша співпраця з підприємницькими структурами; 4) надання ширших повноважень громадськості та допомога їм у зміні ставлення до довкілля; й нарешті, 5) врахування екологічних аспектів під час планування

землекористування та ухвалення управлінських рішень. Ця програма була зосереджена на чотирьох пріоритетних сферах: кліматичні зміни, природа та біорізноманіття, довкілля та здоров'я, стале управління використанням ресурсів і відходами.

Як вважають фахівці, Програма 6 ЕАР прогресивніша за попередні програми дій. Вона прагне раціоналізувати та модернізувати процес поступової заміни численних окремих законодавчих актів рамковими правовими нормами та гнучкими стратегіями («Кращі нормативні документи»). Це був найбільш стратегічний підхід з усіх ухвалених Комісією досі; він закликав до активного залучення та підзвітності усіх верств суспільства в пошуках інноваційних, практично придатних. Програма вимагала від Європейської економічної комісії підготовки тематичних стратегій, що становлять екологічну політику наступного покоління. Вони полягають у тому, щоб працювати з цілими сферами, аніж окремими забруднювачами чи видами господарської діяльності, як це було в минулому. Ці стратегії розраховані на тривалу перспективу (встановлюючи чіткі екологічні цілі розвитку майже до 2020 р.), а отже, забезпечують стабільнішу рамкову політичну платформу. Нарешті, вони спрямовані на визначення найпридатніших інструментів впровадження європейських політичних цілей у найменш обтяжливий, але найбільш економічно ефективний спосіб. Було визначено сім таких сфер: «Забруднення атмосферного повітря», «Запобігання накопиченню та вторинна переробка відходів», «Захист та збереження морського природного середовища», «Захист ґрунтів», «Стале використання пестицидів», «Стале використання ресурсів», «Розвиток міського середовища» [107, с. 49].

Разом з тим до певного моменту в законодавстві України чинники сталого розвитку враховувались не повною мірою. В травні 2003 р. було створено Національну раду зі сталого розвитку України як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Управління стратегії сталого розвитку функціонує в Апараті Ради національної безпеки і оборони України.

Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. схвалено Концепцію сталого розвитку населених пунктів, розраховану на тривалу перспективу (15-20 років) [107, с. 78].

1 листопада 2002 р. було схвалено Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства ЄС, а 18 березня 2004 р. затверджено й саму Загальнодержавну програму. Метою адаптації законодавства України до законодавства ЄС є досягнення відповідності правової системи України правовому набуттю ЄС, з урахуванням критеріїв, які висуває ЄС до держав, що мають намір вступити до нього.

Державна політика України щодо адаптації законодавства формувалась як складова частина правової реформи в країні та спрямовувалась на забезпечення єдиних підходів до правотворчості, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституційного, науково-освітнього, нормопроектного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України [107, с. 79].

З метою забезпечення координації діяльності органів державної влади з питань входження України до європейського правового простору при Президентові України було утворено Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу як консультативно-дорадчий орган (Указ Президента України від 30 серпня 2000 р. № 1033/2000 з наступними змінами «Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу»). Указом Президента України від 30 серпня 2002 р. № 791 з метою реалізації стратегічних цілей державної політики щодо забезпечення входження України в європейський політичний, економічний, безпековий і правовий простір, створення передумов для набуття Україною членства в ЄС, підвищення ефективності координації і контролю за діяльністю органів влади у сфері європейської інтеграції створено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України [107, с. 80].

В Україні розроблені також «Основні напрями державної екологічної політики». Цей документ визначає не лише мету та пріоритетні завдання охорони довкілля, але й механізми їх реалізації, напрями гармонізації та інтеграції екологічної політики України в рамках процесу «Довкілля для Європи» та світовому екологічному процесі. Саме на підставі цього документу, що поєднує стратегічні цілі з конкретними завданнями, розробляються програми Уряду в галузі охорони довкілля та екологічної безпеки. Після утворення цільового Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки в Україні сформовано цілісну систему регулювання і управління природокористуванням та охороною природи, екологічною безпекою, яка, за висновками міжнародних експертів, відповідає сучасним вимогам. У надзвичайно стислі терміни розроблено і оформлено правові засади для вирішення екологічних проблем, впроваджено економічний механізм природокористування, у відповідності з міжнародними вимогами створюється національна система стандартів щодо забезпечення екологічної безпеки та природокористування.

Разом з тим, в Україні ще не сформувалася остаточно національна система екологічного управління в її європейській системній цілісності державного, громадського і корпоративного (бізнесового) екологічного управління. Нині домінує державна система управління у галузі охорони навколишнього природного середовища, повноваження і функції якої визначені Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища». На даному етапі функціонування українського суспільства держава фактично «монополізувала» екологічну відповідальність, що призвело до послаблення відповідальності природо користувачів – суб'єктів господарювання і власників землі, основних фондів.

Отже, сучасна екологія є не тільки наукою, але й певним ментальним середовищем, в якому поєднуються ідеологічні, філософсько-світоглядні, морально-етичні, дослідницькі та конкретно-організаційні засади управління

природним середовищем, моніторинг стану довкілля, підтримка належного рівня екологічної безпеки тощо.

Як справедливо зауважують В. Андрущенко та В. Лутай, оскільки філософія з часу свого виникнення завжди відігравала функцію теоретично-рефлексійного аналізу світогляду і його подальшого розвитку, то вона набула найважливішого значення і в становленні нових освітніх систем [4].

В. Андрущенко та В. Лутай підкреслюють, що взаємодія між філософією і освітою завжди відігравала суттєву роль у розвитку людства, що стало причиною появи такої проміжної між ними ланки як філософія освіти. Остання вивчає основні закономірності цієї взаємодії, її різні форми. Сучасна епоха, на думку вищезгаданих авторів, поставила перед освітою, її філософськими засадами принципово нові найважливіші проблеми. Загострення глобальних проблем, яке все більше загрожує знищенню людства (а на першому плані серед них, на нашу думку, проблеми екологічні) потребує саме суттєвих змін усієї стратегії діяльності останнього, а тому і формування того нового типу практичного світогляду, який і визначає цю стратегію. У вирішенні даного завдання, яке стало найважливішим не лише для сучасних мислителів, політиків, а й для всього людства, головну роль, безумовно, повинна відігравати сучасна освіта. Але вона потребує і найсуттєвішого реформування на основі нової філософії освіти.

Більшість дослідників проблем сучасної філософії освіти, у тому числі і українських, виходять з того загального принципу, що головна мета освітянської діяльності повинна спиратись на принцип формування такої всебічно розвиненої людини, яка б більш-менш гармонійно поєднувала свої інтереси і свій високий професіоналізм з загальними цінностями та інтересами (національними, загальнолюдськими, екологічними тощо).

Екологічна культура та екологічна свідомість суспільства є найбільш суттєвими необхідними умовами для подолання глобальної екологічної кризи і відвернення глобальної екологічної катастрофи на нашій планеті, яка

загрожує підривом самих основ біологічного існування людини. Виникнення екологічної культури та екологічної свідомості є реакцією на виклик природи в системі «суспільство-природа», породжений всією попередньою бездумною господарською діяльністю людства. Проте розраховувати на еволюційне, тривале в часі подолання цього виклику природи суспільству не доводиться. А для радикальної відповіді на екологічні виклики потрібна не лише екологічна воля, але й передусім належні екологічні знання. Ці знання мають бути напрацьовані дослідниками, але що не менш важливо – вони мають бути поширені в суспільстві. Виконання останнього завдання покладається передусім на освіту, оскільки саме тут знання транслюються системно і організовано, і так само системно і організовано засвоюються.

Негативні зміни в природному середовищі під впливом все зростаючої сукупної виробничої діяльності людства набули значного прискорення в другій половині ХХ ст., а на сьогодні ми стоїмо фактично на краю прірви, коли повідомлення про природні лиха на планеті Земля стали темою щоденних новин. І тому відповідь на ці зміни також має бути адекватною не лише за змістом, а й у часі. Збереження життя на планеті Земля в наш непростий час значною мірою залежить і від якості, і від темпів формування екологічної свідомості та екологічної культури, які прививаються членам суспільства в процесі екологічного виховання.

Екологічне виховання забезпечує неперервний цілеспрямований вплив на особистість на всіх етапах її життя за допомогою розгорнутої системи засобів та методів, що має на меті формування екологічної свідомості, екологічної культури, екологічної поведінки, екологічної відповідальності.

Необхідність виховання у членів суспільства певних установок поведінки по відношенню до природи виникла у людства ще на самих ранніх етапах його розвитку.

Слід, однак, розуміти, що екологічні знання не є знаннями передусім академічними, навпаки, на нашу думку, у своїй суті це, передусім, знання світоглядні. А тому їх набуття пов'язане рівною мірою як з екологічним

навчанням, так і з екологічним вихованням, причому саме останнє є надійним базисом для першого як еколого-етичне виховання. Екологічне виховання – це неперервний процес виховання і самовиховання особистості, таке накопичення її досвіду і розвитку особистості, яке спрямоване на формування етично-ціннісних орієнтацій, норм поведінки і етично обґрунтованих спеціальних знань щодо збереження навколишнього середовища і природокористування, реалізованих в екологічно грамотній діяльності.

Екологічна освіта – це наступний крок у формуванні екологічної культури, один з найважливіших елементів природоохоронної політики і важливий фактор її самореалізації, оскільки екологічна освіта є дієвим інструментом впливу на суспільну свідомість та на формування внутрішньої і міжнародної політики в області природокористування. Метою екологічної освіти, цього своєрідного психолого-педагогічного процесу впливу на людину з метою формування у населення суспільнозначущих розумних потреб і закріплення раціональних форм стійкої поведінки по відношенню до природи відповідно до норм світової екологічної моралі, є формування у членів суспільства високого рівня екологічної свідомості, тобто такого рівня, який відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, надає необхідні знання та практичні навички взаємодії людини з природою.

Екологічна освіта повинна бути неперервною протягом всього періоду активної діяльності людини, включаючи дошкільну підготовку і загальну освіту, а й забезпечувати професійну підготовку і перепідготовку спеціалістів.

Мета екологічної освіти – озброїти людину знаннями в області природничих, технічних та суспільних наук про особливості взаємодії суспільства та природи, розвинути в ній здатність розуміти і оцінювати конкретні наслідки цих дій на природне середовище.

Екологічна освіта в Україні має виходити із завдань стійкого екологічно-безпечного розвитку України і повинна стати пріоритетною складовою формування нового, відповідно до реалій третього тисячоліття, світоглядну людини, її духовності, загальної і екологічної культури. Поглиблення змісту екологічної освіти має базуватись на обов'язковому дотриманні законів природи, беззаперечному сприйнятті і послідовному дотриманні обмежень у всіх сферах діяльності людини, що випливають з цих законів.

Таким чином, до числа безпосередніх проблем щодо стійкого екологічно безпечного розвитку України відносяться не лише екологічні, соціальні, економічні та інші проблеми, а й проблеми розвитку особистості, створення належних умов для її самовдосконалення, формування її екологічного світогляду, екологічного виховання та відповідної екологічної поведінки, тобто проблеми, здатні докорінно змінити на краще не лише оточуюче середовище, а й кожен окрему людину і суспільство в цілому.

Необхідність суттєвого покращення екологічної освіти і екологічного виховання в Україні набула нового імпульсу в контексті включення національної системи освіти до так званого «Болонського процесу». Успадковані людьми протягом багатьох століть програми дій і поведінки в наш час разюче не відповідають тим зразкам, яких потребує сучасний стан людства і біосфери, а правильні у минулому норми поведінки людей перетворились на згубні і тому можуть призвести до загибелі людства. Саме тому, згідно з Декларацією конференція ООН з питань охорони довкілля (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 1992 рік), екологічні проблеми визнані пріоритетними і найголовнішими порівняно з іншими глобальними проблемами людства, а екологічна освіта, формування сучасного екологічного світогляду, екологічного виховання – найважливішим аспектом діяльності середньої і вищої школи.

Таку ж саму визначальну роль екологізації освіти містять матеріали «Болонського процесу». Екологізація освіти і всього екологічного виховання

згідно з «Болонським процесом» має бути пріоритетною проблемою, а в основу стратегії продовження існування і подальшого розвитку людства мають бути покладені фундаментальні духовні якості людини.

Таким чином, «Болонський процес», як процес формування на перспективу загальноєвропейської системи вищої освіти, названої Зоною європейської вищої освіти, є не тільки хорошим інструментом гармонізації української системи освіти, і в першу чергу екологічної, з європейською, а й інструментом перегляду й оновлення змісту освіти і вдосконалення її методології у відповідності з тими суспільними і технологічними перетвореннями та глобальними екологічними викликами природи, що відбуваються на нашій планеті.

РОЗДІЛ 2

ЕКОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ЯК ПРИНЦИП І ОСНОВА РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ

Поняття наукової парадигми, уведене у філософію й соціологію американським істориком і філософом Томасом Куном в його концепції наукових революцій, що пройшло шлях від первісного майже повсюдного використання до стану досить критичного відношення до нього, виявляється затребуваним сьогодні на етапі становлення нової постнекласичної науки.

Усталене вживання поняття парадигми як моделі чи зразка Томас Кун доповнює тим, що «вона [парадигма] являє собою об'єкт для подальшої розробки й конкретизації в нових чи більш складних умовах [194, с. 42]». При цьому, згідно Куну, парадигми – це завжди визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем й їхніх рішень науковому співтовариству.

З погляду Куна, парадигму варто розглядати не просто як поточну теорію, але як цілий світогляд, у якому вона існує разом з усіма висновками, що чиняться завдяки їй.

Визначаючи екологічну парадигму як систему нормативного знання, спрямованого на захист природи, соціуму, людини, слід зазначити її фундаментальне значення у формуванні світоглядно-моральних цінностей, розвитку культури і освіти людини, зокрема, студентів. Враховуючи, що студентство є соціально та політично активна частина суспільства, яка прагне креативізації свого інтелекту треба визнати методологічно невиправданим спосіб аналізу активного суб'єкта без будь-якого зв'язку з соціальною системою; так само як і навпаки – опис системи без дійових осіб. Розмова про екологію, освіту і культуру стає формальною й не продуктивною, якщо вона ведеться поза змістовним контекстом суперечностей епохи, тенденцій

розвитку соціальної системи як такої. Намагаючись уникнути подібного, спробуємо проаналізувати означену проблематику у заданому контексті.

Як відомо, ідеологічною формою першого способу був лібералізм, згідно з яким, суспільство зводилося до ринкових механізмів. Ця ідея, стикаючись із існуванням таких очевидних речей як політичний тиск, державна регуляція та інші чинники неекономічного характеру.

Другий підхід найяскравіше виражений у функціоналізмі, згідно з яким соціальна система гомеостатично адаптується до змін середовища. Такий підхід залишає мало місця для дійових осіб. Чим більше говорять про систему, тим менше – про дійових осіб, оскільки останні сприймаються лише як носії загальних (анонімних) атрибутів елементів структури, притаманних тому місцю у соціальній системі, яке вони займають. Ця точка зору іноді суперечить сама собі, особливо коли стверджується, що властивістю соціальних систем є їх відкритість, здатність до постановки та зміни власних цілей. Без визнання персональної активності тут не обійтися.

Окреслені сучасною наукою та філософією шляхи та форми екологізації людської діяльності зорієнтовані на розбудову цивілізації нового типу, хоча й зароджується вона ще в системі традиційного, екологічно небезпечного природокористування. Тобто в умовах нової методології взаємин людини з довкіллям, переосмислення цінностей людського буття такі зрушення здатні перерости в засіб ноосферизації біосфери, панування в ній засобів і вимірів розуму. Але важливо, щоб паростки нової філософії життя, цього своєрідного постнеовіталізму, проросли в душі кожної людини.

У давнину український селянин, продовжуючи традиції своїх пращурів із Трипільської культури, розпочинаючи навесні обробіток ґрунту, щоб знову вирощувати, спочатку дякував Господу, котрий дав змогу діждати цього часу, і вибачався перед землею, що доводиться її турбувати, тривожити. При цьому він бажав, щоб нового врожаю вистачило не лише для людей, а й для «горобця та хробачка». Подібне ставлення до об'єктів природи як до рівноцінних, самодостатніх, одухотворених властиве багатьом культурам

світу. В середині ХХ ст. Альберт Швейцер назвав його «благоговінням перед життям», за яким не роблять відмінності між життям вищим і нижчим, більш цінним і менш цінним, пробують піднятися над людською суб'єктивністю та антропоцентризмом у розумінні та оцінці живих істот, ставленні до них.

Тому витоки сучасної екологічної кризи багато хто вбачає саме в моральній проблемі, на що звернув увагу Папа римський Іоан Павло II. Він підкреслював: «Найглибшим і найсерйознішим свідченням моральних наслідків, пов'язаних із екологічним питанням, є неповага до життя, котра проявляється в поведінці людей, що забруднюють навколишнє середовище [66, с. 93]». За такого підходу докорінна зміна раціонально-прагматичних пріоритетів освоєння світу на пріоритети гуманітарно-етичні має утримати цивілізацію на шляху сталого розвитку, запобігти глобальній екологічній кризі. Як засвідчує історія нехтування в прадавні часи моральними настановами завжди оберталася для людей вселенськими катастрофами.

Саме вчення про моральні імперативи належить великому І. Канту. Розмірковуючи над доказами буття Бога, він послідовно спростував чинні на той час аргументи телеологічного, космологічного, психологічного та іншого ґатунку. А натомість запропонував новий критерій, котрий – і лише він – відрізняє людину від усіх інших живих створінь, і даний він людям Богом. У даному контексті концепція категоричного імперативу І. Канта вимагає від людини діяти згідно з такою максимою, якою б вона бажала бачити загальний закон. При цьому до людини необхідно ставитися лише як до мети, але ніколи – як до засобу.

Ідея екологічної парадигми, що набула популярності у 80-ті роки ХХ ст., посилює кантівський підхід поширенням відповідного ставлення і на світ тварин і рослин, біосферу загалом. Природа – не ресурс, а мета, стався до неї так, як би ти хотів, щоб було влаштоване твоє власне життя.

Можна було б вказати на певну утопічність чи абстрактність подібного побажання, як це маємо у випадку з проектом «вічного миру» того ж таки Канта. Однак без урахування метафізичних, трансцендентних регулятивів, до

яких, безперечно, належить і екологічна парадигма, пояснити ці феномени дуже важко. Тому значно продуктивнішим має бути підхід, зорієнтований на пошук конкретних шляхів та механізмів інституалізації вимог екологічної парадигми.

Не слід також піддаватися чарам «постісторичного» мислення, говорити про кінець історії, повертатися спиною до «суспільства» з його політикою та ідеологіями і говорити про суспільне життя з точки зору лише культури. Неможливо заперечувати існування змін цілого, коли так швидко трансформується мораль, право, коли докорінно змінюється відношення людини до природи під впливом усвідомлення екологічних проблем сучасного людства.

Складність визнання екологічної парадигми фундаментальною основою формування культури, освіти і світоглядно-моральних цінностей полягає у тому, що в межах традиційних модерністських підходів дійові особи суспільства могли зорганізовувати та розігрувати соціальні «сцени», що мають смисл та деяку єдність, лише тоді, коли головний зміст їх стосунків знаходився над ними, був метасоціальним. Саме таку модель суспільства зконструювала класична соціологія. Тут робітники та капіталісти виборювали один у одного право керувати прогресом та смислом історії. Але коли суспільства завоювали таку здатність впливати на самих себе, стали настільки «сучасними», що могли б бути цілком секуляризованими, «розчаклованими», як казав М. Вебер, то чи може ще зберігатися якийсь центральний принцип орієнтації дійових осіб та інтеграції конфліктів?

Теорія, як і історія, змінюється разом із самою соціальною реальністю і потроху позбавляється від звертання до прихованої сутності речей відповідно до того, як виявляється, що суспільне життя все більш прямо (безпосередньо) змінюється людською працею, соціальними конфліктами, культурними творіннями та політичними дебатами. Нові уявлення про суспільне життя можуть розвиватися тільки разом з формуванням нових дійових осіб суспільства. У традиційних суспільствах, де домінували механізми

соціального та культурного відтворення, дійовій особі, щоб стати суб'єктом перетворення, необхідно було вирватися з тенет детермінації для того, щоб перетворитися у «виробника» суспільства в формі «прогресистських» революцій та визвольних рухів. Іншими словами, дійову особу суспільства тільки тоді можна назвати суб'єктом, коли вона стає творцем значимих нормативних напрямків суспільного життя. Наприклад, ефективність заходів законодавчої влади залежить від її здатності усвідомлювати екологічні проблеми і відповідним чином на них реагувати. Парламентарі сучасних правових держав представляють інтереси всього народу, а не лише своїх регіональних виборців. Крім того, вони повинні чітко розуміти, що «весь народ» не обмежується тільки нашими сучасниками. Нехтуючи цим, організоване в державу суспільство не виконає свого призначення.

Слід зазначити, що на початку 90-х років в Україні, як і в більшості держав посткомуністичного простору, так званий політ-потік для багатьох діячів виявився досить живильним, у ньому зросли, залялькувалися і проклюнулись сепаратисти, націоналісти, проросійські неоколоніалісти, шовіністи, монархісти, кадети, анархісти тощо. Не так давно цей потік, що виграє всіма кольорами політичної райдуги, був виразно зеленого кольору. Нині політикани змінили «зелені» лозунги на різноманітні кольори, часом з помітним коричневим відтінком. Ліві, праві, центристи діють так, наче ніякої екологічної кризи в країні не було і нема. Екологія стає лише слівцем з набору популістської косметики, ніби втрата Україною державності має врятувати український люд від екологічної катастрофи.

Стає важливим зрозуміння, що демократичний вибір українців є обґрунтованим і, звичайно, правильним, оскільки демократія, попри всі свої вади, переважає неоколоніальні форми існування суспільства хоча б тим, що дає змогу уникнути управління реально існуючими «ландшафтами» групами людей, які не мають про них ніякого уявлення. Наприклад, вирішення питання у Москві-Донецьку, чи продовжувати розширення вирубки лісів у Карпатах, чи може обмежити її, вже очевидно суперечить усвідомленій

глибині наявної екологічної кризи. Якість демократії визначається її здатністю розв'язувати реальні проблеми через принцип безпосереднього зв'язку місця їх виникнення та вирішення. Якщо ж провідні демократичні сили, зосередивши всю свою енергію на боротьбі за владу, виявляються неспроможними навіть розуміти, завжди, територіально локалізовані проблеми, тоді можна говорити про їхню недієздатність. Демократія не може обмежуватись одними лише урочистостями з приводу свого державного улаштування, вона конкретизується в адекватному вирішенні реальних проблем (у тому числі й екологічних).

Зрозуміло, що демократія передбачає відповідне виховання. Історично функції держави та компетенція її керівництва поширювались на різні галузі, але у вік захисту навколишнього середовища їхня увага, природно, має зосереджуватися й на екології. Компетенція представників влади повинна розширюватись за рахунок екологічної свідомості. Без високої свідомості, почуття відповідальності та обов'язку в людей, а також тих, що займають ключові посади в управлінні, суспільстві не тільки не вирішити екологічних проблем, а й не побудувати високоорганізоване суспільство, суспільство високої культури. Не можна не погодитись із твердженням В. Стецюка, що «де невисока моральність, там і невисока культура, де невисока культура, там гірше середовище. І навпаки – де вища моральність, там вища якість довкілля [154, с. 126]».

Загалом, екологічно зорієнтоване виховання політичної і в цілому суспільної еліти є передумовою екологічно коректного функціонування її інститутів. Вирішальне значення має пристосування цінностей і знань, якими володіє еліта, до вимог екологічної ситуації; в іншому випадку еліта стає реакційним чинником [180, с. 155-156].

Також треба враховувати, що поняття суспільства було прийнято у ХІХ столітті у значенні сучасного суспільства на противагу общині, попередньому типові соціальної організації. Суспільство як основна організуюча одиниця знайшло своє вираження у першій соціологічній

розвідці Е. Дюркгейма, де розглядався суспільний поділ праці. Це утворення послідовно розглядалося ним як організм, виступало органічною цілісністю. Дюркгеймове трактування поділу суспільної праці, розподілу політичних, адміністративних, судових функцій та диференціація соціальних інституцій, таких як сім'я, мали основне значення на суспільному рівні. Інтеграція також виявлялася суспільним феноменом. «Що більше ми розвиваємося, то більше суспільства виробляють могутнє відчуття самих себе [53]». Цей процес переходу від множинності до єдності оцінювався позитивно: звільняючись від своїх місцевих географічних, культурних і соціальних особливостей, людство рухається до суспільства, що керується універсальними цінностями та нормами Розуму, які є одночасно нормами виробництва та права.

Поняття суспільства ставало зручним для ідентифікації апаратом, що поєднував достатньо велику низку ознак організованого суспільного життя: географічну обмеженість, політичну суверенність, монополію на силу та насильство за допомогою військових чи політичних засобів, економічну незалежність, культурну інтеграцію або солідарність, спільну мову та політичну ідентичність населення. Це вагоме і цілісне поняття суспільства було витвором не тільки інтелектуальних зусиль соціальних філософів і суспільствознавців. «Воно зародилося також із більш чи менш організованих проектів самих національних суспільств, які у своїй недавній історії обстоювали політику забезпечення монополії на застосування сили та насильства у національній державі; культурної інтеграції через освіту, мовну політику та засоби масової інформації, національних почуттів та апелювання до них. Іншими словами, національні суспільства самі працювали на це злиття національної економіки, державного устрою, суспільства та культури аби перетворити «уявні спільноти» (Андерсон) на реальні [146, с. 70]».

Ідея суспільства невід'ємна від реальності національних держав, а під центром або централізованою логікою суспільства майже завжди малася на увазі правова держава. Цю класичну форму уявленню про суспільство надали ще мислителі XVI, XVII та XVIII ст., зокрема Дж. Локка та Ш. Монтеск'є.

Але коли у ХІХ ст. з'являється ідея про невідворотний підйом сучасності, раціональності і секуляризації, що порушував усе, що було пов'язане з сутностями, які належали віруванням, Західний світ включився у боротьбу Просвітництва проти традиції, інструментального раціоналізму проти комунітарної експресивності.

Ідея суспільства розвивалася прагнучи відшукати порядок у змінах, інституціоналізувати нові цінності. Суспільна думка формувалася із розуміння рівнозначності понять інституту та еволюції, порядку і прогресу. Соціологічна концепція О.Конта з її соціальною статикою та динамікою – гарний тому приклад. Але в останній класичній концепції Т. Парсонса, заснованій на еволюціоністській теорії, та протиставленні традиції і сучасності, порядок домінував над змінами. Суспільство набуло вигляду цілого, стабільно та зв'язно зорганізованого навколо принципів інструментальної раціональності, що дозволяло розвиватися обміну, торгівлі і окрім того – давало змогу реагувати на безперервні зміни ситуацій.

Однак така теоретична позиція серйозно похитнулася внаслідок появи масових рухів протесту у 60-х роках ХХ ст. Суспільну поведінку дійових осіб не можна було пояснити виходячи із їх місця у соціальній системі, а скоріше навпаки – виходячи з їх нестійкої позиції та стратегії, що змінюється під дією безперервних та чисельних впливів. «Теорії порядку» була протиставлена «теорія конфлікту», яка дозволяла більш адекватно відображати соціальну реальність. Разом з тим теоретики конфлікту звернулися до багатьох дилем соціологічного теоретизування взагалі, передусім до проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, до ідейно-ціннісних детермінант суспільного розвитку [134].

Криза функціоналістського підходу викликала низку критичних та песимістичних аналізів суспільної організації, котра відтепер почала сприйматися як репресивна система спрямована на примусову інтеграцію або виключення. Інтелектуали болісно сприймали зникнення принципів, котрі раніше узагальнювали суспільний досвід і були основою цінностей. Втрачали

свою привабливість звичні форми боротьби та відповідні їм ідеології, особливо ті, що тією чи іншою мірою були пов'язані з марксизмом. Сучасне суспільство перестало бути ареною зіткнення суспільних класів, а стало простором, із своєю логікою панування, що утвердилася як під впливом певної ідеології, так і під впливом репресивних апаратів у точному смислі цього слова. «Тепер стає все більше очевидною загроза поліцейського та політичного нагляду за індивідами з використанням найдосконалішої інформаційної техніки [11, с. 120]».

Вихід за рамки індустріального суспільства не міг не супроводжуватися відмовою від притаманних йому способів мислення. Західні суспільства потрапили в ситуацію, що визначається зростаючою здатністю людських спільнот впливати на самих себе, особливо там, де влада не обмежується приписами форм праці, а також може здійснювати приписи стосовно стилю життя, поведінки, потреб. Суспільство стало постіндустріальним у тому смислі, що великі організації розповсюджують свій вплив не тільки на сферу виробництва, але майже на всі аспекти суспільного життя від інформації до здоров'я, від наукових досліджень до урбанізації. Влада перетворюється на «інформаційно-мережеву владу комп'ютерного контролю над суспільством», при цьому вона не відмовляється від насильства і діє по схемі «насилля – благополуччя – знання» [164]». Тому повинні були з'явитися нові дійові особи та нові соціальні конфлікти, які потребували осмислення та аналізу.

Французький мислитель А. Турен пропонує розглядати сучасну соціальну організацію як результат конфліктних відносин між суспільними силами, що борються за контроль над моделями, у відповідності з якими спільнота (колектив) організує нормативним чином свої відносини з оточенням. Згідно з цією концепцією центральним поняттям теоретичного аналізу є поняття соціального руху. Цей термін використовується не для позначення будь-яких сил соціальних змін, а для позначення дійсно центральних конфліктів, тобто тих, котрі ставлять під сумнів суспільний

контроль над історичністю, над моделями створення відносин між конкретним соціальним цілим, що для зручності може називатися суспільством, та його оточенням.

А. Турен вирізняє три типи конфліктів, спрямованих на зміни одного або кількох важливих аспектів соціального та культурного устрою. Терміном колективна поведінка він пропонує називати ті із конфліктних дій, котрі можуть бути проінтерпретовані як зусилля по захисту, реконструкції або адаптації деякого «хворого» елемента системи, чи то мова йде про цінність, норму, владні стосунки або й про саме суспільство. Якщо ж навпаки, якщо конфлікти аналізуються як механізми модифікації рішень, а значить як фактори змін, як політичні сили в широкому сенсі слова, то А. Турен пропонує говорити про форми боротьби. Словосполучення соціальний рух рекомендується для позначення тих конфліктних дій, спрямованих на зміну відносин соціального панування, характеру використання головних культурних ресурсів – виробництва, знання, норм моралі. Французький мислитель зробив уточнення змісту поняття «соціальний рух», оскільки у більшості визначень, що вважаються класичними, має місце ототожнення останнього чи то з «колективною поведінкою», чи то з «боротьбою». Наприклад, М. Зальд розглядає рухи «як колективні спроби виразу невдоволення, обурення, підтримки або опору змінам», а Дж. Вуд – «як нетрадиційні групи, що мають різний рівень формальної організації і намагаються провести радикальні зміни або перешкоджати їм [192]».

Смисл колективної поведінки не може не бути далеким від свідомості дійових осіб, тому що він визначається в залежності від функціонування соціальної системи, а не від їхніх уявлень і проєктів. «Говорити про колективну поведінку – значить розглядати конфлікти як відповіді на ситуацію, котра повинна бути зрозумілою не сама по собі, тобто в термінах інтеграції чи дезінтеграції деякої соціальної системи, визначеної принципом єдності. Навпаки. говорити про боротьбу – значить звертатися до стратегічної концепції соціальної зміни. Боротьба передбачає не відповіді, а

ініціативи, що спрямовують дії, котрі не приводять і не мають за мету привести до створення соціальної системи. Ось чому ідея боротьби пов'язується більш або менш прямо з уявленнями про суспільство як ринок, або як поле бою [166]».

Соціальний рух не є відповіддю на суспільну ситуацію. Навпаки, остання є результатом конфлікту між соціальними рухами, що борються за контроль над культурними моделями. Такий конфлікт може привести до розпаду політичної системи або, навпаки, до інституціональних реформ, він постійно проявляється у формах соціальної та культурної організації, у владних відносинах. «Соціальний рух – це конфліктна дія, за допомогою якої культурні орієнтації, поле історичності трансформуються у форми суспільної організації, визначені одночасно загальними культурними нормами та відносинами соціального панування [166, с. 87]».

Поняття соціального руху споріднене з поняттям класу, але останній може бути цілком зведений до обставин, тоді як соціальний рух – це дія суб'єкта, тобто людини, що ставить під запитання зведення історичності до певної соціальної форми. У суспільних науках склалася започаткована К. Марксом традиція вивчення боротьби робітничого класу через аналіз капіталізму, його криз та кон'юнктури. Сьогодні назріла необхідність визначати класи у якості дійових осіб і розглядати їх не у зв'язку з протиріччями, а у зв'язку з конфліктами. Щоб підкреслити цю важливу зміну Турен віддає перевагу поняттю «соціальний рух», а не «клас».

Це поняття є новим по відношенню до того, що раніше могло називатися соціальними силами прогресу або рушійними силами історії. Ідея соціальних рухів є дійсно новою, оскільки в ній дійові особи не знаходяться під впливом ситуацій, а продукують останні. Вони визначаються одночасно і своїми культурними орієнтаціями і соціальними конфліктами, в які вони включені. За допомогою останніх вони прагнуть до трансформації організованих та інституціональних форм колективного життя.

Якщо Єдине, що уособлювалося в понятті суспільства, було нерозривно пов'язане із розвитком національних держав, то нові уявлення про формування суспільного життя пов'язані із віддаленням держави та суспільного життя одне від одного. До суспільного життя важко застосовувати образ Єдиного, хоча б з якими гарантами соціального порядку воно не ототожнювалося – Богом, Розумом чи Історією. «Єдине не є більше метасоціальним, воно прагне підміняти собою суспільне життя, роздавити соціальні відносини, різноманітність форм поведінки та автономію типів соціальної діяльності. На руїнах ідеї суспільства розвиваються миттєво і в конкуренції одна з одною: історичність, тобто здатність суспільств виробляти самих себе, і тоталітарні держави, котрі накладають принципи єдності, що руйнують усі соціальні відносини [166, с. 42]». В понятті соціальних рухів виражається зростаюча дистанція між громадянським суспільством та державою. Найвідомішим класичним прикладом соціального руху став робітничий рух. Проте його аналіз раніше здійснювався у рамках класичного уявлення про суспільство, де соціальний та політичний аспект чітко не розрізнялися.

Робітничий рух не може визначатися в термінах участі або виключення з політичної системи, а тільки у термінах власне соціального конфлікту і, особливо, конфлікту класів. Робітничий рух народився із існуючого на підприємствах прямого конфлікту з приводу умов праці між підприємцями та найманими робітниками. В умовах серійного виробництва кваліфікована продуктивна праця була замінена напівкваліфікованою та некваліфікованою. Трудящі виявилися включеними у великі організації та більше не могли протиставляти свою кваліфікацію та автономію організації праці і змушені були протистояти ієрархізованій організації, тобто організації зі структурою панування.

Тривалий час існувала думка, що робітничий рух у якості агента структурного конфлікту стосовно соціального використання технологічних ресурсів є по природі революційним на підставі того, що він включений у

центральний конфлікт з керівництвом підприємств і з необхідністю породжує ідеологію ворожу капіталістам. Турен пропонує зосереджувати аналіз робітничого руху на конкретних трудових відносинах, на знищенні контролю робітників на їх власних підприємствах, що є власне соціальним, а не політичним визначенням соціального руху. Його політичний характер визначається не стільки його природою, скільки його оточенням. Якщо його протест легко приймається та обговорюється політичними інститутами, він може набути реформістської або демократичної форми. Політична та революційна орієнтація з'являється там, де економічні та політичні умови тиснуть більше, ніж важкі умови праці, тобто за певних соціальних умов.

Нові соціальні рухи народилися ще далі від політичної системи, ніж робітничий. Вони атакують не поділ праці і не форми економічної організації. Їх протест знаходиться на рівні глибоких культурних цінностей. Навіть найпростіші форми такого протесту спрямовані не проти соціального «споживання» прогресу, а проти самого прогресу. Критика індустріальних цінностей демонструє прагнення дійових осіб, що діють в області культури, утримати або знову здобути контроль за своєю власною поведінкою, так як колись робітники прагнули зберегти контроль над умовами своєї праці. Такі рухи протистоять великим організаціям, котрі мають здатність розповсюджувати на нав'язувати характер висловлювань, інформації та уявлень стосовно природи соціального порядку, індивідуального та колективного життя.

Сучасні рухи екологічного протесту, борючись із зростаючою концентрацією влади, із проникненням апаратів рішення у всі сфери соціального та культурного життя, вважають головною метою не завоювання влади та переустрій держави, а навпаки, захист індивіда, міжособистісних відносин, маленьких груп, меншин від центральної влади і особливо від держави. Сам факт, що сьогодні соціальні рухи слабкі і їх вплив більш розпорошений ніж організований, демонструє значну автономію згаданих рухів по відношенню до політичних інститутів та держави, у той час як

політичне життя все більше зорганізовується навколо вибору економічної політики.

Нові соціальні рухи розглядають проблеми, котрі практично виключені із державного життя і вважаються належними до приватної сфери. Вони стосуються здоров'я і сексуальності, інформації та комунікації, ставлення до життя і смерті. Найяскравіше це проявляється у жіночому русі, який аж надто далекий від революційної ідеї. Окрім традиційної теми рівності, окрім розриву з усіма формами чоловічого панування та заклику до специфічної жіночої культури в жіночому русі присутні нові загальні теми протесту. Жінки прагнуть змінити свій низький статус і перетворити приватну культуру в силу опору інструментальній та продуктивістській культурі.

Соціальні утворення, що традиційно займалися створенням та передачею соціального та культурного порядку (школа, церква, навіть сім'я) виявляються іноді прихистками, а частіше – базою протесту. Більшість рухів, що займають сьогодні історичну сцену, спираються на статус приписаний, а не набутий дійовою особою. Окрім згаданого руху жінок слід згадати про рухи чорношкірих або американських індіанців, про рухи населення певного регіону проти країни або континенту.

Докорінно змінився образ соціальних конфліктів. Ми успадкували від минулого періоду індустріалізації образ двох супротивників – капіталістів та робітників, що стоять віч-на-віч зі зброєю. Сьогодні навпаки, нам пропонується образ знеособленого, інтегруючого центрального апарату, котрий тримає під своїм контролем окрім «класу службовців» мовчазну більшість і проектує навколо нього деяку множину меншин, виключених із цілого, відсторонених та позбавлених привілеїв. У сучасній ситуації сили опозиції все більше представлені меншинами, тоді як центральний апарат управління прагне контролювати усю сукупність суспільства. Яскравими прикладами послужать рух дисидентів у колишньому СРСР, рухи гомосексуалістів та національних меншин і навіть жіночий, якщо врахувати,

що саме жінки знаходяться у статусі меншини серед високооплачуваних професіоналів.

Є підстави вважати, що зростання масштабу та масовості соціальних рухів пов'язане із втратою національним суспільством своїх позицій як добре збалансованого цілого, як основної точки відліку в організації соціального життя та основної аналітичної одиниці. Поняття суспільства стає відкритим для обговорення і як емпірична реальність, і як головна організуюча складова у суспільних науках. Одним із чинників, що підштовхує до дискусії стала зростаюча значущість багатоманітності сучасних суспільств.

Соціальні основи багатоманітності є історично змінними. Тривалі періоди західної історії були позначені релігійною багатоманітністю, хоча вона й пішла на спад від часу зростання індустріалізації та націоналізму. Однак не слід забувати про залишкову релігійну основу деяких європейських політичних партій та про тривкий і надзвичайно глибокий вплив релігії у таких регіонах як Північна Ірландія, Ліван, Сирія, колишня Югославія та інші балканські території, як і про повсюдні фундаменталістські рухи.

До виникнення національних держав місцевість та місцева культура служили головною основою соціальної взаємодії та ідентифікації. Ця основа змогла протистояти інституційним і часом свідомим політичним зусиллям ринку й національної держави витіснити її, а в минулому десятиріччі місцевий патріотизм – виражений у вигляді вимог автономії, чистоти та визнання – знову утвердився. Фактично, соціальні основи расової етнічності, мови, гендеру, сексуальних пріоритетів та до певної міри вікового цензу вийшли на перший план як важливі чинники групової ідентичності та основи для формування соціальних рухів. Зростаюча багатоманітність та соціальні рухи, що виникають на її основі створюють особливі труднощі для інтеграції суспільства політичним шляхом. «...Головна суперечність полягає в тому, що системи політико-правової і територіальної інтеграції на національній основі щораз більше блокуються економічними та політичними тенденціями

переважним чином «з-над» і культурними тенденціями головно «з-під» рівня держави-нації [146, с. 87]».

На місце старих принципів єдності суспільства поступово приходять новий, котрий, на думку А. Турена, полягає у зростаючій здатності людських суспільств впливати на самих себе, тобто збільшувати дистанцію між виробництвом та відтворенням суспільного життя. Новим тут є те, що єдність суспільного життя не походить більше із ідеї суспільства, а навпаки, суспільство розглядається тепер як сукупність правил, звичаїв, привілеїв, проти котрих спрямовані індивідуальні та колективні творчі зусилля. Метафізичні принципи єдності суспільного життя знаходять свою заміну у звершеннях людських дій, а висловлюючись більш широко, свободи.

Якщо раніше, класичний соціальний аналіз був зосереджений навколо раціоналізації та модернізації суспільного життя, то тепер центральним поняттям стає свобода, а якщо висловитися ще точніше, поняття суб'єкт, поскільки саме останній репрезентує здатність людей одночасно звільнитися і від трансцедентних принципів, і від комунітарних правил. «Поняття суб'єкта, що зберігало ще матеріалістичну коннотацію в епоху Ренесансу, починаючи з Реформи ототожнюється з ідеєю свідомості, значення котрої не перестає посилюватися впродовж XIX століття. Людство в результаті не представляється більше володарем (хазяїном) Розуму і Природи, але творцем Себе. ... Акцент на суб'єкті та свідомості утворює цілком секуляризований принцип єдності суспільного життя, котрий може визначатися відтепер незалежно від втручання держави [166, с. 57]». На думку А. Турена, саме розклад ідеї суспільства привів до зародження, з одного боку, ідеї постійної зміни, а, з другої, ідеї суб'єкта, творча здатність котрого замінює порередні принципи єдності суспільного життя.

Суспільства все менше знаходяться в історії, вони самі виробляють своє власне історичне існування за допомогою своєї економічної, політичної та культурної здатності впливати на самих себе і створювати своє майбутнє і навіть свою пам'ять. Розрив з класикою стає можливим, лише у тому

випадку, коли діючу особу не будуть ототожнювати з її творінням, суб'єкта з історією, коли буде відкинута епічна точка зору політичних ідеологій та знову здійсниться спроба відшукати дійову особу в її ізоляції, а не серед триумфу її творінь. Звідси походить уся важливість, яку надають рухам протесту, взятим не просто як об'єкт дослідження, а як відправний пункт для роздумів.

Сходні здебільшого визнається, що природа первісно була заданою умовою життя людини. Своїм втручанням остання, не тільки руйнувала, а й облагороджувала природне середовище. Проте, «олюднюючи природу», людина довела її до стану деградації, подекуди – кризи і катастрофи, коли господарська діяльність набула планетарного розмаху і виробничі процеси зрівнялись за інтенсивністю з природними. Зараз потрібні значні зусилля для збереження природи, усунення джерел її деградації, що в свою чергу вимагає повного переосмислення принципів, методів та інфраструктури і навіть мети господарювання [151, с. 59].

Усього за сто років до того, як заговорили про екологічну кризу, з'явився термін «екологія», авторство якого належить Е. Геккелю. Дане ним визначення розділило долю самої екології: ніхто, крім вузького кола спеціалістів, не виявив до нього інтересу. Тепер про це визначення часто згадують, коли екологія переросла межі біології, і коли на роль «головної» дисципліни в ній стали претендувати географія, соціологія і навіть філософія, коли вирости такі гілки, як соціальна екологія і екологія людини, з'явилися такі екзотичні поняття як «екологія культури» і «моральна екологія» [54, с. 22]». Таке широке розгалуження древа екології має одну-єдину причину: від цього напрямку наукових досліджень залежить доля людини, яка досить довго, з того часу, як вона забула природні інстинкти і навички первісного стану, вважає себе вільною від екологічних залежностей і, взагалі, від природи, що зазнає нескінченних переробок і перетворень [151, с. 196-197].

Визначення Е. Геккелем екології, датоване 1866 р., таке: «Під екологією ми розуміємо науки про економію, домашній побут тваринних

організмів. Вона досліджує загальні відношення тварин як до їхнього неорганічного, так і до їхнього органічного середовища, їхні дружні і ворожі відносини з іншими тваринами і рослинами, з якими вони вступають у прямі чи непрямі контакти, або, одним словом, усі ті заплутані взаємовідносини, які Дарвін позначив як боротьбу за існування [65, с. 413]».

Абстрагуючись від елементів архаїки у цьому визначенні й констатації «заплутаних», до цих пір цілого комплексу зв'язків і явищ (і в цьому розумінні визначення Е. Геккеля не застаріло) ми можемо не помітити передусім звернення саме до «економії». Проте, геккелівська акцентація саме на економію не є випадковою, адже природокористування завжди і досить жорстко детермінується економічним розвитком суспільства.

Екологічні й економічні інтереси суспільства об'єктивні: між ними є як єдність, так і протилежність. Вони єдині, оскільки необхідно забезпечувати матеріальний добробут людей, але протилежні за змістом, метою і методами їх досягнення. Екологічні інтереси ґрунтуються на біологічних законах розвитку, їх мета – забезпечити якість навколишнього середовища. Без цієї умови людина просто не може вижити як біологічна істота. Економічні ж інтереси відображають соціальні закони розвитку суспільства, і їх основна мета – задоволення матеріальних потреб людини шляхом експлуатації природних ресурсів. Слід також враховувати, що екологічні аспекти обов'язково присутні в усіх великомасштабних економічних заходах, і навіть тоді, коли вони не усвідомлюються.

Суперечності між економічними потребами суспільства і можливостями навколишнього середовища компенсувати втрати, яких завдає втручання людини, іноді досягають значної гостроти і можуть бути розв'язані лише на шляхах оптимізації природокористування, зменшення антропогенного тиску на природу. Природа вже не в змозі нейтралізувати результати господарської діяльності суспільства.

До сьогодні в усьому світі (Україна теж не виключення) господарська діяльність здійснюється головним чином за рахунок природи і майбутніх

поколінь. «Екологія, – стверджує М. Кисельов, – і нині розглядається як альтернатива економіці, як чинник гальмування соціально-економічного розвитку. Майже в усіх країнах світу організаційно і концептуально розведені природокористування та природоохоронна діяльність. Одні відомства нещадно експлуатують природу, а інші – нечисленні і маловпливові – займаються її захистом. Схоже, що наша економічна наука і тепер виходить... з тези про невичерпність природних ресурсів і безмежність просторів [75, с. 21]».

Драматичні колізії, що виникають у сучасній природоперетворюючій діяльності людини, безумовно, призводять до переосмислення змісту взаємин людини з її природним оточенням і радикальних змін у методології наукового пізнання. Екологічна ситуація, яка склалася у світі, особливо в нашій країні, потребує наведення мостів між екологією як теорією поведінки людини в сучасному світі (С. Шварц) та природокористуванням. Внаслідок цього екологія дещо втрачає свою академічність (а вона також потрібна як гарант високого рівня теоретичних розробок) і робить акцент на проблеми навколишнього середовища та гармонізацію відносин між людиною і природою. Природокористування ж не перестає бути просто використанням сил та речовин природи в інтересах людини.

Рівень розвитку сучасної техніки робить сумнівною саму можливість збереження нашої планети для майбутніх поколінь через ті, досі небаченого нищівного потенціалу катастрофи, що стали технологічно можливими в кінці ХХ – на початку ХХІ сторіч. Захист навколишнього середовища, зокрема і в Україні, що пережила Чорнобиль, поза суто технологічним, має й украй значимий політичний аспект. У комплексі питань, що постають для України в цьому контексті, належить враховувати, зокрема, політичні реалії нашого сьогоденного життя в країні, де культуру демократії ще треба виробляти і де, з огляду на техногенні небезпеки, які нам загрожують, завжди тим самим існує і загроза запровадження певних політичних заходів, що до них, можливо, доведеться вдаватися, аж до надзвичайного стану в державі.

Якнайшвидше утворення державно-правових інститутів для захисту навколишнього середовища має зробити таку ймовірність мінімальною.

Уже сьогодні зрозуміло, що майже всі соціально-економічні і політичні структури на планеті найближчими десятиліттями будуть так чи інакше пов'язані екологічною кризою, що поглиблюється. Саме тому до численних ознак «цивілізованої» держави можна додати ще одну, а саме: соціальна і демократична правова держава має стати також і державою екологічною. Не будучи такою, вона приречена, оскільки буде не в змозі задовольнити права своїх громадян (і особливо майбутніх поколінь) проживати в здоровому природному середовищі. Цілком логічно, що права майбутніх поколінь і природи починають усвідомлюватись із певним запізненням, адже тут відсутній суверенний та свідомий правосуб'єкт. Та зрештою, як вважає В. Хесле, ігнорування цих прав означає загрозу умовам реального виживання людей, а, отже, будь-якої, у тому числі й правової, держави [180, с. 147-149]». Партії і політичні рухи, які не розуміють і тому недооцінюють роль екології, і не бачать новітніх тенденцій руху світової цивілізації до нового екологічного стану, ризикують зійти з політичної арени. Тому слід очікувати, що в політичних партіях і рухах будуть формуватися власні екологічні структури й органи, які будуть відігравати вирішальну роль у політичній діяльності. Це підтверджується тим, що нині відбуваються чітко виражені процеси політизації екології й екологізації політики. Закономірності цього двоєдиного процесу має вивчати політична екологія – новий напрямок у гуманітарній освіті [80, с. 215-216].

Однак, вже зараз виявляються тенденції негативного характеру, коли уряди деяких держав навіть вдаються до репресій проти молоді, частини тсвоїх громадян – прихильників екологічних рухів. Водночас є серед активних екологів такі, що заради швидшого утвердження екологічних імперативів ладні вдатися до створення тоталітарно-екологічних режимів. В умовах низької культури, у тому числі й екологічної, цілком можлива поява

«зелених» екстремістів [151, с. 56], які закликають до актів насильства над іншими з екологічного приводу.

Однак маємо визнати, що в своїй більшості саме екологічні рухи є ініціаторами вирішення актуальних екологічних проблем. Зокрема й в Україні на загальному тлі політичної байдужості вони є чи не єдиним індикатором пробудження громадянської самосвідомості. Неспроможність державних природоохоронних інституцій у реальній охороні природного середовища змушує неформальні екологічні рухи перебирати на себе функції держави. Наприклад, саме громадські екологічні об'єднання й рухи здійснюють санітарно-гігієнічну пропаганду, започатковують елементи радіоекологічної освіти, проводять обстеження місцевості та продуктів харчування, організовують дитячий та юнацький екологічний рух і навіть роблять спроби налагодити власне виробництво дозиметрів, відстоюють права ліквідаторів на ЧАЕС, прагнуть дати об'єктивну оцінку «екологічності» та «економічності» атомних станцій.

І все ж, попри неоціненну роль неформальних екологічних рухів, питання охорони довкілля на рівні самодіяльності й громадських ініціатив вирішити неможливо. Потрібна довготермінова, виважена державна програма оздоровлення навколишнього середовища, адже позиція громадськості досить мінлива. Не можна не помітити, що активізація масової свідомості громадян України, ініційована «спалахом» неформальних екологічних рухів у часи боротьби за самостійність, політично спала. Під тиском негативних обставин, зокрема, поглиблення економічної кризи в наслідок відсутності реальної технологічної модернізації виробництв «прихватованих» злочинним шляхом, масове поширення рейдерства як головної форми перерозподілу майна, широкомасштабний бандитизм (здебільшого при захопленні землі, сільськогосподарського та екологістичного призначення, озброєними на кошти олігархів приватними групами), відповідне цьому різке зниження рівня життя, загроза масового безробіття, відсутність дійового правового захисту, громадяни схильні до

абстрагування від екологічних проблем, що в нас практично й відбулось. На кошти зацікавлених олігархів створюють групи для здійснення супротиву закриттю та обмеженню діяльності екологічно шкідливих підприємств. У таких умовах українці ладні швидше дати згоду на будівництво екологічно небезпечного виробництва, ніж це було раніше [74, с. 42]. А це тривожний симптом, адже створення самостійної і процвітаючої держави в екологічно неблагополучному середовищі є намагання марне, ось чому конче потрібна стратегічно виважена, обґрунтована екологічна освіта. Тільки проникнення в свідомість кожного, що сьогодні може бути реалізоване лише за допомогою освіти, може бути засобом забезпечення права існуючих людей і майбутніх поколінь на гідні умови життя.

Усвідомлення катастрофічності суспільного розвитку, нехай і з запізненням, а все ж настає, про що свідчить хоча б справжній «бум» науково-популярної та наукової літератури з екології, яка користується широким попитом. Свідченням цьому також є поширення руху «зелених», які нерідко перетворюються у політичні партії. Міжнародна організація «Грінпіс» приступила до прямих акцій проти браконьєрів, забруднювачів навколишнього середовища, а також випробувань ядерної зброї, акцій, що скоріше нагадують не політику, а військові дії. Силовим характером відзначається багато маніфестацій і заходів екологів.

Провідне, місце в ідеї освіти визначеної екологічною парадигмою, займає знання позитивних прикладів природоохоронної діяльності людини. Наприклад, промислово розвинуті країни, регулярно спонуковані відповідними публікаціями і екологічними рухами громадськості, почали, хай і не без труднощів, впоруватися з екологічним безладдям. Були очищені Великі Озера, повітря в Токіо та інших японських містах значно очистилось завдяки жорсткому законодавству, стосовно якості бензину і пристроїв, які очищають повітря від вихлопних газів. А лондонські смоги давно і безповоротно відійшли в історію. На довгих дистанціях подолання

екологічної кризи перемагають загальна культура виробництва і традиції законослухняності [151, с. 203-204].

1973 р. з'явилася книга американського соціолога Д. Белла «Становлення постіндустріального суспільства» [206], де була запропонована програма майбутньої переорієнтації суспільства з прискореного виробництва предметів споживання на інші блага – чисту природу, значну кількість інформації і повну обізнаність про людину, суспільство, світ, широкую мережу послуг побутового і культурного призначення. Досконала технологія виробництва дозволить знизити енерго- і матеріалоємкість, кращі засоби телекомунікації зменшать навантаження на транспорт, зроблять зайвими багато поїздок і перевозок. Постіндустріальне суспільство, звичайно, не відміняє індустрії, як не відмінила сільське господарство промислова революція. Але пріоритети змінюються, і екологічна складова концепції Белла цілком рельєфна [151, с. 200].

Лінію Д. Белла продовжив американський футуролог Е. Тоффлер у праці «Третя хвиля» [236]. Першими двома хвилями, на думку автора книги, були сільськогосподарська й індустріальна цивілізації. Настає третя цивілізація, яка в Тоффлера, по суті, тотожна постіндустріальному суспільству Белла. Він лише конкретизує і, можливо, яскравіше змальовує його. Енергетичною базою стає не спалювання традиційних енергоносіїв, а використання природного сонячного світла, тепла і сили вітру. Досить сказати, що до нашої планети доходить у день стільки сонячного тепла, скільки сьогоденішнє людство споживає енергії всіх видів протягом року. Природна енергія типу сонячної й вітрової розосереджена по Землі і може використовуватися малими порціями.

Отже, в останні два-три десятиріччя проблема збереження біосфери планети набула величезного політичного значення і глобального характеру [89, с. 330]. Різноманітність екологічних бід (глобальність, тривалість, реальна загроза зникнення людини як біологічного виду) постійно потребує політичної відповідальності перед майбутніми поколіннями. Іншими

словами, знання про екологічні негативні явища, створені безконтрольною діяльністю людини в екосфері Землі (забруднення повітряного простору, Світового океану і водних ресурсів, скорочення лісових масивів, ерозія ґрунтів, підвищення вмісту хімічних з'єднань в оточуючому середовищі), безпосередньо утручаються у сферу політики. З філософської в певному сенсі проблематики екологічна тема стає актуальною повсякденною проблемою політики [151, с. 213].

Екологічна освіта як певна галузь знання не повинна бути директивною (як не повинне бути таким будь-яке знання). Політекономія радянського періоду, зокрема, претендувала на директивність, що й дало плачевні результати. То ж нехай екологічна освіта з самого початку вивільниться від подібних претензій і обмежиться, як мінімум, прогностичним і рекомендаційним характером. Водночас ця галузь має бути значно більше комплексною і міждисциплінарною, ніж будь-який інший освітянський комплекс, бо вона має справу з природою, з біосферою і господарюванням людини в ній.

Також треба враховувати, що зіткнувшись з численними економічними проблемами, екологічна проблематика активно входить у сферу політики. Потреба у створенні теорії оптимізації природокористування зумовила політизацію екології (чи екологізацію політики). Сам термін «політична екологія» («політекологія») запропонований французьким економістом Б. де Жувеналем, який закликав людство пройти рятівний шлях «від політичної економії до політичної екології [32]». Цей заклик набув поширення серед соціологів і екологів (переважно західних), орієнтованих на перехід від технократичного мислення і практики до принципів постіндустріальної організації суспільства.

Як відомо, політекономія визнається наукою про управління економікою. Її ядро і одночасно ключ до розуміння багатьох феноменів соціального життя становлять відносини власності, що саме й визначають розвиток суспільства. Ця наука відзначається сильною прогностичною

спрямованістю, даючи суспільству орієнтуючі рекомендації і характеризуючи ідеали майнових відносин.

Зовсім інакше виглядає справа з екологією. Майже до 60-х років нашого століття вона лишалась конкретнонауковою дисципліною, здебільшого галуззю біологічного знання, що зосередило увагу на дослідженні взаємодії організму зі середовищем його існування. Те, що підштовхувало до розвитку економічної науки, а саме: управління господарськими процесами і відносинами власності, мало лише непряме й не дуже яскраво виражене ставлення до живої і неживої природи планети, що здавалась невичерпною і даровою. Власність на землю, на ділянку, придатну для сільськогосподарського виробництва, була ще далеко не адекватною власності на природу. Чисте повітря і вода, рекреаційні зони, навіть корисні копалини ще не були раритетом і тому довго вважалися нічийними і безкоштовними, незважаючи на їх життєву необхідність для людини [151, с. 195-196].

З появою ознак глобальної екологічної кризи, десь на рубежі 60-х і 70-х років, ситуація в природокористуванні різко змінилась. Екологічні проблеми набули якісно нових рис. Оскільки створюється багато в чому нова, видозмінена природа – змінюються ландшафти, з'являються величезні штучні водойми і зникають природні, виснажуються природні ресурси, засмічуються до небезпечних меж повітряний і водний басейни, ґрунт насичується величезною кількістю мінеральних добрив, засолюється і деградує, ріки забруднюються промисловими стоками, рослинний і тваринний світ дає приклади небезпечної мутації тощо. Все це дозволило підійти до природи з політико-економічними мірками. Природа набула вартості, причому не лише споживчої. А неграмотне і недалекоглядне управління нею призводить до екологічних катастроф. Досить назвати Чорнобиль і Арал або недавнє омертвіння Великих Озер в Америці (які, щоправда, оживлені за рахунок величезних капіталовкладень), чи отруєння і омертвілення ґрунтів і вод в Іспанії (травень 1998 р.), парафінова аварія у

Львові (2007 рік), отруєння поверхневих вод відходами ракетного палива м. Біла Церква (Київська обл.), сумнозвісної Новобогданівки тощо.

Слід також звернути увагу і на неймовірну швидкість деградаційних процесів у живій природі. З початку 80-х років на Землі щоденно стало зникати по одному рослинному і тваринному виду – головним чином ендеміків з нещадно вирубуваних тропічних лісів. До 2000 р. таке зникнення стало щогодинним. Людський організм, незважаючи на здатність адаптуватися, навряд чи витримає взятий темп, якщо така швидка деградація охопить атмосферні процеси і обширні біоми. Поки ж можна з жалем констатувати, що зникнення живих видів різко збіднює генетичний фонд біосфери, позбавляючи майбутнє людство можливості виводити нові породи тварин і сортів рослин, одержувати нові медикаменти на рослинній основі, не кажучи вже про інформаційно-культурне збіднення. Адже жива природа завжди була збагачувачем людини і в цьому відношенні.

Ось чому екологічну освіту слід розглядати в тісному зв'язку зі змінами, які відбуваються в суспільстві, передусім в економічному його базисі. Проте ця зумовленість не позбавляє її специфіки, самостійного характеру, без чого просто не було б необхідності звертатися до цієї проблематики. Величезного значення набуває і суб'єктивний фактор – свідомо діяльність людей.

У всьому світі досить активно відбувається переорієнтація від настанови на «прискорення» науково-технічного прогресу до ідеології «виживання». На конференціях ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р., Йоганесбург, 2002 р.) всебічно обговорювалася проблема повороту нашої цивілізації на шлях розвитку, на якому людина буде змушена «вгамувати свій гонор та споживацький егоїзм» і відшукати ефективні засоби існування у злагоді з природою. Об'єктивна залежність траєкторії розвитку людства від стану природного довкілля була визнана одностайно всіма учасниками згаданих Конференцій.

По суті, це означає, що на перший план виходить пошук засобів розв'язання суперечностей між економічним поступом і збереженням довкілля, досягнення повної збалансованості між цими сферами. Ігнорування цієї єдності, забуття того, що не тільки виробництво, а й сама природа є основою людської життєдіяльності – одна з гносеологічних і діяльнісних причин екокризи, що настає. Ось чому теза про сутнісну єдність економіки і екології, або як вона реалізується у виробництві чи в інших формах діяльності людей, «є разом з тим наріжним каменем, на якому будуватиметься вирішення проблем навколишнього середовища [168, с. 162]».

Необхідно виправити ті вади економічної філософії, які індустріально розвинені країни спочатку легітимізували, а потім заохочували екологічну руйнацію. Йдеться про безумовну зміну економічних орієнтирів – за допомогою яких наша цивілізація – або, в крайньому разі, основна і зростаюча її частина, яка пов'язана з ринковою економікою, – оцінює свої рішення. «Глибока соціальна й екологічна криза сучасної цивілізації, – як справедливо підкреслюють І. Алексеєнко і Л. Кейсевич, – виникла головним чином з вини є самої людини. Ініційована вона нею в ім'я досягнення своїх приватних, вузькоутилітарних цілей і задоволення любою ціною своїх всезростаючих потреб, із-за чого життя на Землі і само існування людства опинилось під загрозою [2, с. 9]». Споживацьке ставлення до природи призводить до її руйнації. Тому є очевидним, що «шлях сучасної цивілізації, що спирається на індустрію і незупинний економічний розвиток, є хибним. На ньому принципово неможливо досягти усталеного розвитку, якби ми не вдосконалювали систему природокористування. Йдучи по ньому, ми назавжди приречені йти за подіями і марно намагатися виправити наслідки наших власних руйнівних дій [75, с. 23]».

Не слід думати, що суто споживацьке ставлення до природи властиве лише представникам так званого цивілізованого світу. Хижацьке руйнування природи було завжди. Л. Гумільов стверджує: «І в більш ранні часи серед

інших народів простежується таке ж споживацьке ставлення до природи з такими самими сумними наслідками. За 15 тисяч років до нашої ери на Землі не було пустель, а тепер, куди не глянь – пустеля. А будь-яка пустеля – це наслідок загибелі природи в результаті діяльності людини, яка уявляє себе її царем [44, с. 201]». Відмінність сучасної епохи полягає в тому, що нині принцип корисності має глобальний характер, на відміну від локального у попередніх епохах.

Система всезагальної корисності – це та субстанційна основа, що об'єднує до купи всі часткові й особливі прояви людської цивілізації. У розвинених країнах нині живе всього 13 % населення земної кулі, а його частка в забрудненні й руйнуванні природи становить 70 %. Такою є ціна високого рівня життя. Одна з відмінностей сучасного суспільства від того, яке було відоме К. Марксу, полягає в тому, що людина вже так жорстоко не експлуатується. Експлуатація ж природи стала ще більшою, по суті, граничною. У нерозвинених країнах і тих, що розвиваються, ставлення до природи таке саме – корисливе і руйнівне [23, с. 26].

Таким чином, гонитва за технічними та економічними показниками є загальнопланетарною тенденцією. Як справедливо зазначає М. Кисельов, скрізь «багатства живої природи, кращі здібності людини приносяться в жертву досягненню «високого життєвого рівня». Все буття людини, її ментальність і система цінностей поставлені виключно в економічну площину. В результаті складається досить абсурдна ситуація: прибутки зростають, підвищується нібито рівень життя, а стан навколишнього середовища і самопочуття людей стають дедалі гіршими. Гонитва за прибутками дається взнаки навіть у сфері екології: охорона природи розглядається як збереження ресурсів для промисловості, а охорона того чи іншого виду ставиться в залежність від того, наскільки він є корисним [75, с. 23]». Усе це свідчить про те, що людство є хворим на іпохондрію. «Воно настільки сильно стурбоване своїм економічним станом, що втратило здатність лишатися здоровим [274, с. 47]». Разом з тим слід відзначити, що

«наслідки руйнування людиною природи наступили не відразу, а згідно відомому принципу віддаленості подій лише тоді, коли збіднів видовий склад біосфери і в значній мірі вичерпались компенсаційні можливості її восьми буферних систем – радіаційних поясів Землі, магнітосфери, озонового шару, атмосфери, ґрунтів, лісів, океанів і генофонду біосфери [2, с. 10]».

Проте споживацтво не слід плутати зі споживанням – задоволенням потреб, які відповідають внутрішній природі людини і без яких саме життя людини неможливе. Споживацтво – це переважна спрямованість споживання на шкоду духовному життю, причому – нерідко пов'язане із задоволенням псевдопотреб. Останні можуть бути двох видів: які перевищують реальні потреби, і такі, що заміняють їх (часто із-за неможливості задовольнити справжні) і мають свою внутрішню й зовнішню детермінанти. Одні пов'язані зі штучним формуванням потреб, інші – мають переважно психологічні властивості, хоча ті й інші кореняться в соціальній дисгармонії. А це додатковий соціальний тягар, який накладається на природу [40, с. 121].

Слід підкреслити, що екологічні труднощі значною мірою зумовлені пануючими в наш час системами цінностей. Кризові моменти у взаємовідносинах людини з навколишнім природним середовищем виникають, як це не парадоксально, з посиленням технічної могутності людини. І взагалі, суспільство проектує на природу свої як позитивні, так і негативні сторони і тим самим багато в чому визначає стан природи, що перетворюється. Сучасна екологічна криза – певною мірою симптом душевного і духовного неблагополуччя людини [40, с. 121].

Що це так видно, хоча б, з такого прикладу. Переважна більшість людей ходить у ліс не для того, щоб слухати спів птахів і милуватися квітами, а по ягоди, гриби, на полювання. Можуть заперечити, що це, мовляв, потрібно, оскільки існують труднощі з продуктами харчування. Але таке пояснення далеко недостатнє, адже споживацтво поширене і в суспільстві, де продуктів вистачає. У принципі, скільки б людина не мала, вона завжди може хотіти більше.

Які екологічні наслідки цього? По-перше, орієнтація на споживацтво призводить до виснаження і деградації природи. І, по-друге, посилюється агресивність поведінки людини в умовах обмежених ресурсів. Споживацтво небезпечне і з економічної точки зору, оскільки природа не в змозі через обмеженість її ресурсів у кожний даний момент часу задовольнити нескінченні матеріальні потреби людини. Крім того, націлена на споживацтво так званих модних, престижних речей людина втрачає розуміння цілісності природи, цілісність ставлення до неї і слідом за тим цілісність самої себе як особистості. Для неї чистота повітря, води, ґрунтів і лісів перестає бути цінністю. Головне – достаток, гроші та інші подібні приваби. У цьому сенс примітивного споживацького підходу до життя і природи.

Тож необхідно змінити цінності, насамперед ті, які регулюють ставлення людини до природи. Важливо усвідомити, що саме по собі зростання добробуту, поліпшення умов існування ще не робить людей щасливими. І потрібно вгамувати свої традиційні раціонально-прагматичні пріоритети, суттєво підвищити рівень моральності й духовності. Стратегія практичних орієнтацій людства має суттєво змінитися, адже в процесі природокористування здобувається не тільки «хліб насущий», а й «хліб духовний». Природу не можна сприймати як комору, з якої людина бере в необмеженій кількості те, що їй потрібно, а повертає відходи своєї діяльності, до яких їй немає ніякого діла. Природа, звичайно, не храм, яким належить захоплюватись, але і не тільки майстерня, а джерело фізичного і духовного життя людини, неминуща цінність, що має для людського існування вирішальне значення [40, с. 122-123].

На жаль, людина змушена була боротися з природою і приречена на боротьбу при всіх можливих способах виробництва. Тобто, єдність людини і природи досить суперечлива. Але це не означає, що цю суперечливість потрібно загострювати і надалі, наближаючи екологічну катастрофу і сподіваючись, що людина зможе адаптуватись до будь-яких змін. «Боротьба

з природою, – як підкреслює А. Горелов, – ніколи не скінчиться, але перемога над нею обертається для людини поразкою, оскільки сама людина – частина природи, а природа – початок, що породжує її [40, с. 126]».

Слід зауважити, що значне число жителів планети були «мічуринцями» і жили за принципом: «Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх у неї – наше завдання». Взяти милість силою? Але ж саме прагнення якомога більше взяти і призвело до того, що нині дійсно вже не слід чекати милості від природи, адже ми в неї вже і так забагато взяли.

Людина віками і пристосовувалась і вела боротьбу зі стихійними силами природи. І ось нарешті вона вперше може її знищити. Вже знищивши багато представників флори і фауни на Землі, людина переступила ту межу, за якою руйнуються основи існування активної частини природної системи в цілому та її окремих частин зокрема. Саме тому головним «стихійним лихом» і для природи і для людини стає вона саме. Споживач має стримувати себе, не забувати, що не можна постійно брати, не віддаючи, інакше звідки візьметься бажане? Загалом, є всі підстави стверджувати, що обмеженість сучасного людства в ресурсах – це результат дії певних соціальних і культурних чинників, на які можна певною мірою впливати через організацію суспільного життя. Вищі духовні цінності повинні якимось регулювати побутові потреби та їх диференціацію. Потрібне нове переосмислення місця людини у світобудові: розглядати людину не як завойовника природи, а як органічну її складову частину. Ідея всеосяжного контролю над природою є «плодом зарозумілості, що, – як стверджує Р. Карсон, – і народилася тоді коли біологія та філософія перебували на неандертальському рівні і коли вважалося, що природа існує лише для комфорту людини [193, с. 27]».

Таким чином, екологічна парадигма для сучасної молоді стає тією дійсною справою, яка уможливорює її соціалізацію. У зв'язку з цим, екологічна освіта постає як засіб адекватного зв'язку суспільства з тією його частиною, якій реально належить майбутнє.

Підводячи підсумки вищевикладеного слід зазначити, що звернення до ціннісно-нормативного характеру екологічної парадигми демонструє, що екологічна криза лише обнажає глибину кризи внутрішньої, духовної. Це означає, що передусім людина має зцілитись сама, а потім зцілювати природу. Саме тому сьогодні екологічна парадигма все більше набуває рис світоглядної і моральної цінності. Це означає, що екологізація моралі і формування екологічного імперативу постають могутнім чинником унормування і гармонізації людиною своїх взаємин з довкіллям. Шлях до утвердження нової моральності лежить через відновлення духовності в людському житті, утвердженні онтологічного статусу вищих цінностей, що передбачає суттєві зміни у свідомості людини, її світоглядних принципів й пріоритетів. Ці зміни пов'язані з утвердження нового екоцентричного типу екологічної свідомості. При цьому суто екоцентричний підхід до екологічної свідомості, який першочерговим завданням ставить збереження природи, на практиці реалізувати складно. Екоцентрична свідомість має довоюватись сучасними морально-етичними принципами, відповідаючи мисленню, в основі якого закладено ставлення до природи як Божого дару, унікальної цінності, основи існування людського суспільства. За таких обставин екологічна парадигма дійсно набуває культуротворчих якостей.

Культуротворча природа екологічної парадигми ґрунтується на все тієї ж екологізації моралі, утвердженні екологічного імперативу як головного етичного ідеалу людства, побудованого на базі екологічних цінностей і норм, які у свою чергу формують «безмежну відповідальність людини за все, що живе». Екологічна відповідальність, яка складається з ціннісного, інформаційно-пізнавального (інтелектуального) й поведінкового (діяльнісного) компонентів, як культуротворча характеристика має прояв в орієнтації на позитивну, екологічно доцільну, небезпечну й компетентну діяльність в системі «людина – суспільство – природа», мета якої – самозбереження й самореалізації людини; досягнення стратегічної установки, пов'язаної зі стійкою коеволюцією процесів розвитку людини і

біосфери Землі. Саме екологічна освіта і виховання, побудовані на основі нової екологічної етики, з урахуванням вимог гуманітаризації, прогностичності, глобалізації, неперервності, інтегративності та самоорганізації, здатні формувати всебічно розвинену особистість з науково обґрунтованим, раціональним та високодуховним ставленням до природи. Тому екологічна культура й екологічна відповідальність наряду з екологічною освітою і вихованням утворюють основу раціональної взаємодії людини і природи. В результаті екологічна свідомість набуває дієвості, системності, цілісності й багатогранності.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ЇЇ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ

Розглянувши потребу екологізації освіти, слід зупинитись на основних напрямках цього процесу в контексті модернізації освіти в Україні в першій половині ХХІ століття. В першу чергу розглянемо інтерпретації поняття «екологізація освіти» у світлі сучасних дискусій.

Варто відзначити, що в сучасному світі екологізація є всеохоплюючим процесом, що поширюється на всі базові сфери суспільного життя. Так, В. Сітаров та В. Пустовойтов, розглядаючи поняття «екологізація освіти» в одному ряду з такими категоріями як «екологізація світогляду», «екологізація виробництва», «екологізація науки», «екологізація свідомості», загальний сенс екологізації вбачають у процесах, що пов'язані з оптимізацією та гармонізацією відносин між суспільством та природою, змінами, що виникають в духовному та матеріальному житті в умовах екологічної кризи, радикальної трансформації суспільного буття [143, с. 208].

Екологізація освіти посідає центральне місце у цій трансформації. Як відмічає Н. Мамедов, екологізація системи освіти – це характеристика тенденції проникнення екологічних ідей, понять, принципів, переходів в інші дисципліни, а також підготовка екологічно грамотних фахівців самого різного профілю. Фінальна мета даної трансформації – проникнення сучасних екологічних ідей і цінностей у всі сфери суспільства, його екологізація. Бо лише так, через екологізацію всього суспільного життя, можна врятувати людство від екологічної катастрофи [99].

В сучасних наукових дискусіях екологізація освіти розглядається в контексті проблеми сталого розвитку. Так, І. Карпань вважає, що перехід до сталого розвитку цивілізації та її коеволюційній взаємодії з природою ставить питання про кардинальні зміни всіх форм і напрямків соціальної діяльності, в тому числі й освіти. У традиційних філософських

засадах соціального розвитку освіта розглядається як процес передачі знань, навичок, досвіду, культури від покоління до покоління, при цьому акцент ставиться на минулому, яке в процесі навчання передається сучасникам. Вирішувати глобальні й інші проблеми за допомогою такого роду освіти в умовах нелінійного розвитку постіндустріального суспільства практично неможливо. Уся система освіти у процесі досягнення характеристик посткласичної філософсько-освітньої парадигми набуває двох нових глобальних функцій. Перша – це функція, суть якої зводиться до орієнтації наукового й освітнього процесів на виживання і сталий розвиток усього людства. Друга – ноосферно-екологічна функція освіти. Вона акцентує увагу на збереженні навколишнього середовища, забезпеченні сприятливих екологічних умов і ресурсах, необхідних для сталого розвитку [72, с. 142].

Л. Юрченко переорієнтацію освіти на питання сталого розвитку пов'язує з проблемами екології і етики, формуванням цінностей, виробленням навичок і поведінки, сумісних зі сталим розвитком і метою забезпечення основ ефективної участі населення в процесі прийняття рішень. Звідси, на її думку, розуміння екологічної освіти як частини викладання біологічно-географічних дисциплін застаріло. Екологічна освіта розуміється нині як освіта в галузі навколишнього середовища, освіта для сталого розвитку. З цією ідеєю мету екологічної освіти можна розглядати як формування екологічної культури окремих осіб та суспільства загалом, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як унікальної, універсальної цінності. Отже, не вивчення екології як наукової дисципліни, не механічне насичення змісту освіти екологічними відомостями й фактами, а виховання ціннісного ставлення до природи є головним завданням екологічної освіти [197].

Д. Маркович, розглядаючи процеси екологізації освіти в контексті сучасних глобалізаційних процесів, наполягає на необхідності створення нової концепції екологічної освіти на основі критичного осмислення

сучасної системи освіти з точки зору тих змін, що відбуваються в розвитку цивілізації у зв'язку з глобалізацією, включаючи сюди і весь комплекс екологічних проблем. Осмислення системи освіти слід перенести з педагогічного рівня на рівень моральної відповідальності. І важливе місце тут повинне належати екологічній освіті, бо перед людством постає завдання здійснення безпечного, з екологічного погляду, розвитку. Такий розвиток передбачає необхідність нового розуміння довкілля, сучасних технологій і вироблення нових норм поведінки. Прийшов час, коли екологічна інформація повинна диктувати конкретні норми поведінки. Дотримання цих норм стало індикатором наявності нової екологічної культури. Нова екологічна культура передбачає зміни і інновації в системі освіти, тобто введення екологічного компонента на всіх рівнях і у всіх формах. Освіта повинна не лише давати знання, що накопичені у минулому, і осмислювати сучасність, але і включати необхідність осмислення майбутніх проблем, що виникають в умовах глобалізації і пов'язаних із створенням нового «світового порядку» на планеті Земля [100, с. 21-22].

Взагалі орієнтація на майбутнє, випереджаюча модель освіти, на думку багатьох дослідників, є фундаментальним принципом екологізації освіти. Зокрема, В. Лей екологізацію освітніх систем розглядає як підставу нової випереджаючої моделі освіти, що затверджується як новий етап, пов'язаний із забезпеченням сталого розвитку суспільства. Освітні цілі в даній моделі пов'язані з визначенням духовних передумов і умов забезпечення майбутніх поколінь повноцінним довкіллям. Екологізована різнобічна освіта служить базою для розвитку екологічної культури, стрижньовим моментом якої є культура взаємин між людьми і природою та екологічний гуманізм в найширшому сенсі слова [92, с. 53].

М. Єланова та Л. Мантатова також відстоюють ідеї проблемно-орієнтовної, або випереджаючої екологічної освіти, в основі якої покладено поняття сталого розвитку та екологічної безпеки. Така екологічна освіта

має бути орієнтованою на забезпечення екологічної безпеки у процесі переходу суспільства до сталого розвитку. В цьому контексті екологізація освіти стає пріоритетним завданням, оскільки саме від рівня екологізації освіти залежить успішний перехід до моделі екологічно безпечного сталого розвитку. Якщо у межах традиційної системи освіти екологічний аспект був ніби-то «придатком» природничонаукового знання, то екологічна освіта, що сформульована на принципах і ідеях сталого розвитку, – це освіта, побудована на екогуманістичних та ноосферних цінностях [61, с. 46-49].

Окрім орієнтації на проблеми сталого розвитку та випереджаючу модель освіти в сучасних дискусіях щодо екологізації освіти сформульовано низку інших принципів розвитку даного процесу. І. Книш, розглядаючи екологізацію сучасної освіти та виховання як один з головних засобів формування засад екологічної культури та екології культури, що мають забезпечити усвідомлення цінності життя, необхідності масової екологічної грамотності, екологічної свідомості, екологічної компетентності та екологічного мислення, в якості методологічних принципів екологізації освіти називає інактивоване та ситуаційне пізнання й інтеграцію знань, світоглядний плюралізм, гуманістичну й моральну спрямованість, кордологізм, який зумовлюється українською ментальністю і таким чином може поєднати раціонально-наукове ставлення до природи з емоційним, сердечним, екзистенційним [76, с. 15].

Н. Колосовська основними принципами побудови змісту сучасної екологічної освіти вважає:

- науковість і доступність змісту екологічної освіти, взаємозв'язок екології, біології, географії, фізики, хімії, предметів гуманітарного циклу; адаптація теоретичних узагальнень з урахуванням потреб усіх ланок неперервної екологічної освіти й особливостей різних вікових груп;

- системність і наскрізність у розгляді проблем екологічної освіти, охорони навколишнього середовища, послідовне структурування екологічних знань та їх системний виклад;
- неперервність та практична спрямованість екологічної освіти, яка забезпечує можливість продукування знань про охорону навколишнього середовища в усіх ланках освіти та орієнтацію здобутих знань на їх реальне, практичне щоденне застосування;
- гуманізація – орієнтація системи екологічної освіти на формування філософського мислення людини, переосмислення принципу людиноцентризму;
- інтегративність – якісно відмінний від предметно-дисциплінарного спосіб структурування, подачі та засвоєння навчальної екологічної інформації, що уможливорює синтез розмаїття теоретичних та позанаукових екологічних знань у єдиній цілісній картині;
- динамічність і відкритість, виходячи з яких і екологічний курс, і процес його викладання та засвоєння розглядаються як мобільні і змінні системи, готові, на відміну від попередніх освітніх систем, до постійного творчого оновлення, вдосконалення і взаємоврівноваження;
- плюралізм і дисперсність – широка варіативність авторських програм, проектів, планів на основі базового, інваріативного рівня знань для різних, відносно самостійних типів навчальних осередків з урахуванням потреб, інтересів і нахилів суб'єктів навчання і виховання;
- превентивність – характерний для екології принцип, який полягає в тому, що знання можуть знадобитися людині в конкретний момент її життя [78, с. 99-100].

І. Дубович під екологізацією освіти розуміє систему заходів, спрямованих на забезпечення у навчально-виховному процесі всіх рівнів освіти (початкова, середня, вища) належних екологічних знань та їх практичного застосування. Це означає, що екологію треба вивчати як окрему фундаментальну дисципліну на всіх рівнях освіти, а при навчанні інших

предметів, навчальних курсів і тем увести, «вплести» (де це доцільно) питання, пов'язані з екологічною проблематикою.

При цьому практичне втілення екологізації освіти повинно здійснюватися поетапно. Перший етап має включати, насамперед, фахову екологічну підготовку викладацького складу до впровадження наскрізної програми екологізації освіти у підготовці студентів. Другий етап повинен включати теоретико-методичну основу екологізації тих предметів, які мають безпосередній зв'язок зі сферою економіки і тих, які можуть здійснювати екологічну навчально-виховну підготовку учнів та студентів відповідно до завдань Болонського процесу. Наступний етап базуватиметься на науково-теоретичній та практичній основі міжнародного екологічного співробітництва. Для забезпечення належного (високого) рівня екологізації навчально-виховного процесу в Україні необхідно: підвищення кваліфікації викладачів у галузі екології; проведення тематичних семінарів з питань екологізації освіти; розширення співпраці у галузі екології з провідними університетами світу [52, с. 246-247].

Екологізація освіти також передбачає реалізацію положень концепції безперервної багаторівневої освіти. Зокрема, М. Каліннікова розглядає екологічну освіту як підсистему загальної системи безперервної освіти, підкреслюючи, що екологізація освіти не є механічним додаванням до загальної освіти, воно має бути органічною частиною системи освіти в цілому. Це вихідне методологічне положення має конструктивний характер, оскільки відкриває можливість використання системного підходу при аналізі як «внутрішніх» проблем екологічної освіти, так і його взаємозв'язків з різними рівнями освіти. В результаті, безперервна екологічна освіта з'являється як цілісний системний об'єкт, що має багаторівневу ієрархічну структуру, яка включає тих, що навчають, і тих, хто навчається; цілі і завдання навчання, виховання і розвитку; засоби і організаційні форми учбово-виховного процесу; апарат управління; зміст загальної і зміст професійної освіти [67, с. 205-206].

І. Біла, підкреслюючи актуальність впровадження в систему екологічної освіти багаторівневої системи підготовки фахівців, що вимагає постійного поглиблення і розширень обсягу знань, пропонує такі рівні підготовки:

1. Універсальний – підготовка професіоналів, що володіють глибокими теоретичними знаннями, здатні синтезувати різнопланову, міжгалузеву інформацію і створювати об'єктивні прогностичні моделі перспектив взаємодії природного і культурного середовища і таких, які володіють спеціалізованими методами моніторингу й управління щодо взаємодії з навколишнім середовищем.

2. Педагогічний – підготовка професійних педагогів, що володіють достатнім теоретичним і науково-практичним матеріалом, орієнтованих на виконання освітніх функцій, що володіють дидактичними і методичними вміннями і навиками викладання в умовах безперервної освіти.

3. Екологічно-спрямований – підготовка фахівців, здатних провести детальний розгляд питань у певній галузі практичної діяльності, одержуючи класичну базову освіту в умовах університету.

4. Післядипломний рівень – орієнтований на конкретні професії з метою здобуття знань і навиків, які допоможуть людям знайти роботу і брати участь в екологічній діяльності, розвиток творчого потенціалу, підготовка професіонала-дослідника.

5. Рівень самоосвіти, спрямований на освіту населення як безпосередніх споживачів природного середовища, яке здійснюють фахівці перших чотирьох рівнів. Можливі різні форми самоосвіти: робота в методичних об'єднаннях, участь у семінарах та науково-практичних конференціях, впровадження досягнень науки та передової практики [12, с. 253-254].

С. Дерябо та В. Ясвін виокремлюють три різні тенденції в орієнтації екологічної освіти в аспекті пріоритету формування тих або інших підструктур екологічної свідомості. Перша тенденція характеризується

орієнтацією на формування, в першу чергу, системи екологічних уявлень. Прибічники цього підходу вважають, що саме через екологічну освіту населення, через засвоєння екологічних знань, формування здатності бачити комплексні проблеми в області довкілля (які можуть бути політичними, економічними, філософськими, технічними) можливе подолання екологічної кризи.

Друга тенденція характеризується орієнтацією на формування, в першу чергу, підструктури відношень. Прибічники цього підходу вважають, що без дії на відношення людей до природи вирішення екологічних проблем неможливе, оскільки знання без відповідного відношення є лише «інтелектуальним баластом».

Третя тенденція характеризується орієнтацією на формування, в першу чергу, підструктури стратегій і технологій. Прибічники цього підходу вважають, що без опанування відповідних стратегій і технологій взаємодії з природою наявність навіть адекватних екологічних уявлень і сформованості відношення до природи не здатне вирішити екологічні проблеми, оскільки людина виявиться безпорадною при реалізації своїх знань і відношення в практичній діяльності [46, с. 263-264].

Ще одним з дискусійних питань про стратегії екологічної освіти, на думку С. Дерябо та В. Ясвіна, є питання про те, що повинне стояти в центрі уваги: «природне середовище» («довкілля») або «світ природи». Базою для такої дискусії є об'єктивно подвійне положення, в якому виступають природні об'єкти. З одного боку, вони є елементами довкілля, що оточує людину, з яким вона взаємодіє як з єдиним, нероздільним цілим. При цьому кожен окремих природний об'єкт не має самостійної цінності, є взаємозамінним іншими аналогічними природними об'єктами. Тому для фахівців з охорони природи при такому підході важливе збереження тих або інших популяцій тварин і рослин, а не окремих конкретних організмів.

З іншого боку, кожен природний об'єкт може бути для людини представником світу природи, що сприймається їм безвідносно до природного середовища. При сприйнятті природи саме як «світу природи» – кожен окремий природний об'єкт принципово унікальний і неповторюваний, так само як і будь-яка людина, зі всіма впливаючими з цього наслідками.

Подвійність розуміння природи знайшла своє віддзеркалення і в екологічній освіті, в якій реалізуються обидві орієнтації: на «природне середовище» і на «світ природи». У першому випадку екологічна освіта направлена на формування системи уявлень, відношень, стратегій і технологій взаємодії з природним середовищем, в другому – зі світом природи.

Перша орієнтація втілюється в так званій інвайронментальній педагогіці. З позицій цього підходу, в процесі екологічної освіти необхідне формування, по-перше, системи уявлень про природне довкілля як цілісну, нерозчленовану систему, що забезпечує життєдіяльність людини як біологічного виду, по-друге, відповідного свідомого відповідального відношення до неї і, по-третє, стратегій і технологій раціонального природокористування.

Друга орієнтація втілюється в екологічній психопедагогіці. З позицій цього підходу, в процесі екологічної освіти необхідне формування, по-перше, системи уявлень про світ природи як сукупність конкретних природних об'єктів (і їх комплексів), по-друге, суб'єктивно значимого відношення до природних об'єктів як таких, що володіють унікальністю, неповторністю і самоцінністю і, по-третє, стратегій і технологій не прагматичної взаємодії з ними. При цьому екологічна психологія не замінює «природу як середовище» на «світ природи», а доповнює ним екологічну освіту [46, с. 281-283].

Незважаючи на визнання важливості екологізації освіти, широке обговорення даної проблематики, значну кількість теоретичних, методичних

та практичних розробок в даній галузі, сучасний етап розвитку екологічної освіти в Україні все ще характеризується наявністю низки протиріч. Зокрема, вельми актуальною залишається проблема введення курсу екології в систему підготовки кадрів вищої кваліфікації.

Як відмічає Г. Ярчук, на початку третього тисячоліття чітко визначилися й проблеми екологічної освіти, які, на жаль, породжують низку суперечностей, що часто-густо «розмивають» екологічну парадигму, спотворюють духовний світ особистості. Насамперед звертається увага на недостатній ступінь розвиненості екологічної освіти у ВНЗ. Причини цього пов'язуються з відносною молодістю екологічної освіти: за історичними мірками ще дуже молода дисципліна, фактично, вона тільки зароджується. Крім того, багато ВНЗ ще не мають повнопрофільного курсу з екології, зокрема щодо її соціального аспекту. У багатьох галузях екології як науки і навчальної дисципліни залишається більше проблем, ніж їх розв'язань. Виразно позначається і загальний соціальний фон – недооцінка глибини екологічної кризи в нашому суспільстві, охопленому загальною кризою [201, с. 293].

О. Мітрясова, аналізуючи тенденції розвитку екологічної освіти у вищій школі, відмічає існування маси невирішених проблем, пов'язаних із введенням курсів екологічного спрямування. Хоча екологічна освіта в Україні має загальнообов'язковий характер, відповідно до чого незалежно від майбутньої спеціальності студента в навчальних закладах вищої освіти вивчаються багаточисленні курси екологічного напрямку («Основи екології», «Соціоекологія», «Основи безпеки життєдіяльності» та ін), система екологічної освіти в державі все ще продовжує бути несистематизованою, слабкою концептуально, неефективною. Часто зміст дисципліни «Соціоекологія» наближається до певного різновиду економічної географії або продовжує лінію застарілого діалектичного матеріалізму (з деякими поправками з огляду на час і обставини). Обидва різновиди соціоекології ігнорують найістотніше для педагога – людину, орієнтуючись більше на

виробничі відносини, природні, територіальні структури тощо. Зміст дисципліни «Основи екології» часто залучений до біологічного контексту і продовжує лінію загальної біології. Хоча в останні роки з'явилась тенденція відокремлювати екологію від біології і залучати до іншого контексту, також і до гуманітарного. За змістом такі курси екології являють собою еkleктичне зібрання різних речей. Щодо дисципліни «Безпека життєдіяльності», то часто її зміст повторює курс цивільної оборони з деякими поправками на сучасну екологічну ситуацію [103, с. 16].

Г. Науменко зауважує, що екологія як наукова дисципліна є специфічним, неоднозначним і надзвичайно складним предметом для залучення в освітній процес, оскільки предметне поле і методика викладання екології характеризуються певною невизначеністю і знаходяться у стадії формування. У цьому процесі дається взнаки наскрізна хиба нашої освіти – абсолютний акцент на інформативність та ототожнення знання, розуміння і соціальної практики. Програми шкільної освіти, як правило, переобтяжені конкретикою стосовно колообігу хімічних елементів та речовин на планеті, описом типів і шляхів забруднення природного довкілля, еволюції життя на планеті, визначення меж біосфери тощо. Безумовно, означені питання важливі для екології, але вони переважно вивчалися в курсах біології, географії та ін. Їх можна кваліфікувати як підготовчий етап власне екологічної освіти, яка покликана формувати нове світобачення і новий спосіб життя людини, що включає в себе засади як раціонального природокористування, так і ефективної соціальної практики [106, с. 11].

О. Руда, аналізуючи формування екологічних знань у студентів медичного профілю, відмічає, що відсутність належної уваги до формування екологічних знань студентів у єдності з біологічними, а також їхня розпорошеність та фрагментарне викладання в межах окремих дисциплін загальноосвітнього, природничо-наукового та професійно-спрямованого циклів призводять до того, що на практиці завдання екологічної освіти

реалізуються недостатньо. При цьому нерозв'язаними завданнями залишаються недостатнє методичне забезпечення біологічних дисциплін; відсутність інтегрованих навчальних курсів; екологічна освіта розглядається як набір окремих, слабо пов'язаних між собою складових, відірваних від реального професійного життя [131, с. 7].

Н. Величко, досліджуючи проблеми систематизації екологічних знань у сфері професійно-технічної освіти, відзначає, що розгалуження й поглиблення екологічних знань, яких потребують сучасні фахівці, сприяє накопиченню значного обсягу експериментального і теоретичного матеріалу. Безперервний процес їх осмислення і згортання потребує упорядкування, тобто систематизації. Натомість несистематизованість, роз'єднаність знань стає однією з причин низького екологічного світогляду й фрагментарної еколоґо-професійної підготовки випускників ПТНЗ. Негативність ситуації посилюється й відсутністю екологічної складової у кваліфікаційних характеристиках; низьким рівнем використання можливостей спеціальних дисциплін, коли більшість викладачів тільки констатують наявність екологічних проблем без окреслення причин і визначення шляхів їх розв'язання; відсутністю розробленого змісту екологічної інформації профільного спрямування, методики систематизації і узагальнення екологічних знань, набутих в процесі вивчення як загальноосвітніх, так і спеціальних предметів. За таких умов навчання екології набуває безсистемного, фрагментарного характеру, яке помітно не впливає на осмислене сприйняття екологічних знань, необхідних для майбутньої професійної діяльності [29].

Наявність вищеназваних проблем стимулює пошук шляхів вдосконалення навчальних курсів екологічного спрямування. При цьому підкреслюється необхідність розвитку творчих практичних навичок майбутніх фахівців. Зокрема, на думку Л. Юрченко, пропонуваній концепцією екологічної освіти в Україні навчальний курс з екології повинен не тільки забезпечувати узагальнення та систематизацію

відповідних знань і вмінь, а й мати яскраво виражену практичну спрямованість, задовольняти і розвивати широкий спектр естетичних потреб особистості, які задовольняє природа. Не нудне повчання чи залякування екологічними негараздами, а глибоке захоплення гармонійністю і мудрістю природи має взяти вчитель (викладач) за головний «інструмент» [197].

Ми вважаємо за необхідне в сучасних умовах складної екологічної ситуації обов'язкове спрямування екологічної освіти на рівні професійної школи на підготовку фахівців до практичного вирішення питань, пов'язаних з необхідністю підтримки прийнятної для життя якості природного середовища. У програмах такої підготовки разом методиками, що розвивають у майбутніх фахівців творче і масштабне мислення, повинна передбачатися необхідність вивчення екологічно обґрунтованих принципів господарювання, екологічно раціональних методів розробки технологій, вироблення методів екологічного контролю тощо [201, с. 292].

М. Складановська, аналізуючи зміст ключових компетенцій фахівця будь-якого напрямку, обґрунтовує висновок щодо зростання значущості еколого-психологічних цінностей у визначенні стандартів вищої освіти як в Україні, так і в міжнародному освітньому просторі. Відповідно до цього в якості бази екологічної освіти на всіх рівнях освітньої і професійної підготовки фахівця пропонується навчальна дисципліна «Екологічна психологія», зміст якої визначається формуванням наступних компетенцій:

- ціннісно-сислової орієнтації в світі: розуміння першочергової задачі збереження життя на землі, коеволюції людини і природи, розуміння причин і наслідків глобальної екологічної кризи;
- готовність до розв'язку інженерних, виробничих проблем тільки за умови жорсткої екологічної експертизи і прогнозування екологічних наслідків виробничої діяльності, розвитку екологічної свідомості, екологічного мислення;

- здатність розуміти і використовувати в своїй діяльності і особистому житті нові ідеї, результати наукових досліджень стосовно екологічної безпеки життєдіяльності;
- готовність до свідомого вибору здорового способу життя, збереження фізичного, психічного, психологічного і духовного здоров'я людини;
- усвідомлення безальтернативності розв'язання міжгрупових, політичних, міжетнічних, міжконфесійних і міжособистісних проблем без силового тиску, агресії і ворожнечі способом пошуку взаємовигідних, взаємоприйнятних рішень і компромісів на основі вимог ноосферного розвитку людства;
- мотивація дбайливого відношення до рідної природи, здатності до естетичного сприйняття довкілля;
- готовність до виховання у дітей любові до всього живого на землі, до своєї рідної землі, формування екологічної культури, розвитку екологічної свідомості [145, с. 55].

С. Сапожников, розробляючи в межах курсу «Основи екології» авторську методику формування екологічної вихованості студентів будівельного профілю, найбільш оптимальними вважає використання методів «проектного пошуку» та ситуаційного моделювання. Саме ці методи сприяють формуванню екологічного мислення студентів, їх пізнавальних потреб та забезпечують формування стійкого інтересу, який спонукає особистість до самостійної пошукової діяльності, збагачуючи її інтелектуальну та емоційну сферу; активізують спілкування викладача і студентів, створюють атмосферу творчого пошуку, завдяки чому знання набувають сили переконань і допомагають коригувати поведінку студентів. Передбачений комплекс методів виховуючого навчання направлений на усвідомлення морально-етичних компонентів регулювання стосунків особистості з природним середовищем; виховання дбайливого ставлення до екологічних проблем у будівництві; виховання

відповідальності за стан природного середовища; пріоритет загальнолюдських цінностей [136].

Л. Фенчак пропонує методику формування екологічної культури студентів вищих агарних навчальних закладів I-II рівнів акредитації, яка передбачає поетапну трансформацію теоретичних знань в практично-екологічні уміння та навички шляхом залучення студентів до різних видів навчально-професійної діяльності. Провідною педагогічною умовою при цьому є реалізація діяльнісного підходу до оволодіння студентами екологічними знаннями, виховання у них переконань еколога-безпечної професійної діяльності. Зокрема, методика передбачала застосування таких форм навчальної роботи, як імітаційно-ігрові заняття, у яких моделювалося розв'язання реальних екологічних ситуацій проблемного характеру. Пропонувалося під час курсового та дипломного проектування, проведенні навчальних та виробничо-технологічних практик вводити екологічний компонент, що переводив теоретичні знання у практичну площину екологічної підготовки студентів [170].

Екологізація освіти не обмежується лише розробкою та введенням спеціалізованих курсів та навчальних дисциплін з екологічної тематики. Іншим важливим аспектом даної проблеми є наповнення екологічним змістом дисциплін природничого та гуманітарного профілю. Так, Г. Білявський та В. Боголюбов наполягають на тому, що основні концептуальні положення екологічної освіти полягають у логічно-послідовному насиченні навчальних програм різних рівнів освіти. При цьому з метою підвищення ефективності розвитку екологічної освіти варто відновити єдиний освітній простір, який би тісно об'єднав досвід та можливості вчених та педагогів природничої, технічної і гуманітарної сфер [15, с. 304].

Л. Курняк, аналізуючи перспективи екологізації всіх навчальних предметів, відмічає, що нині основне навантаження з екологічної освіти поки що лягає на біологію, географію, природознавство, хімію, та й то

як додаток до спеціальних дисциплін. Крім того, екологічні знання подаються відособлено від інших, недостатньо використовуються міжпредметні зв'язки. Натомість, екологічну освіту слід включити у процес викладання всіх дисциплін. Потрібна інтеграція всіх навчальних предметів. У кожному з них закладено свій екологічний потенціал. Виявити його і змусити працювати – завдання викладачів усіх дисциплін [90].

На думку М. Складановської, екологічна освіта – це не тільки викладання обов'язкової навчальної дисциплін «Екологія». Екологічна освіта – більш широке і глибоке поняття. Воно стосується екологізації змісту сучасної освіти, включення екологічної проблематики в усі навчальні програми, формування екологічного мислення студентів, орієнтації спеціалістів на розробку і застосування екологічно чистих технологій і виробництв, необхідність екологічної експертизи інженерних рішень, екологічного моніторингу стану довкілля. Системний, синергетичний підхід у формуванні професійного мислення передбачає синтез природничих, гуманітарних і технічних наук у створенні цілісної картини світу, зростання ролі міжпредметних зв'язків, систематизацію інформації, на основі якої формуються знання студентів, світоглядний аналіз стану сучасної науки [145, с. 53].

Г. Ярчук вважає, що вирішення наявних в екологічній освіті проблем і суперечностей потребує єднання зусиль викладачів природничих і гуманітарних дисциплін, учених і педагогів-практиків, філософів і управлінців. Сучасна екологічна освіта повинна не тільки забезпечити гармонійну єдність природної і гуманітарної освіти, але й через зверненість до сутності людини, її духовності, допомогти вибудувати в індивідів цілісне сприйняття світу [201, с. 295].

І. Книш підкреслює, що екологічна освіта та екологічне виховання відображають нерозривність зв'язку між суспільством і природою, органічно поєднують гуманітарне та природничо-наукове знання. У зв'язку з цим

екологічні знання мають реалізовуватися в освіті та вихованні через два взаємопов'язані напрямки: теоретичне знання про природу та практичне знання про межі та наслідки людської діяльності [76, с. 7].

На думку І. Павленко та О. Чурікової-Кушнір, завдання виховання екологічної культури повинні пронизувати весь цикл дисциплін, які вивчаються у ВНЗ, й не тільки гуманітарних, суспільних, але й природничих. Тим більше, що вузькопрофесійна підготовка вже не відповідає вимогам нашого часу; важливим компонентом професійної освіти є особиста культура випускника, а вища освіта повинна стати елементом загальної культури людини [114].

Досліджуючи формування екологічного світогляду студентів, Л. Юрченко приходить до висновку, що екологічні знання одержуються у вищому навчальному закладі відособлено від інших, при цьому недостатньо використовуються міжпредметні зв'язки. Звідси впливає необхідність включення екологічної освіти в процес викладання всіх спеціальних дисциплін. Потрібна інтеграція всіх навчальних предметів. У кожному з них закладений свій екологічний потенціал. Виявити його і змусити працювати – завдання викладачів усіх дисциплін з метою ефективнішого формування цілісного світогляду та екологічної культури вихованців [197].

С. Сапожников наголошує на тому, що екологічна освіта і виховання не можуть реалізовуватися лише в межах окремих предметів з використанням усталених педагогічних технологій. Для досягнення підвищення ефективності зазначеного педагогічного напрямку необхідне оновлення системи екологічної освіти і виховання, яка б охоплювала увесь період навчання за допомогою різних форм і методів. Важливою вимогою до процесу формування екологічної вихованості є обґрунтоване і виважене використання міжпредметних зв'язків, усебічне врахування можливостей кожної дисципліни, зокрема належним чином організована система пізнавальної діяльності в процесі самостійної роботи [136].

Отже, сьогодні загальноприйнятим є погляд про значний потенціал різних навчальних дисциплін у справі екологічної освіти. Сучасними дослідниками проблем екологізації освіти пропонуються й шляхи реалізації цього потенціалу.

С. Совгіра визначає такі напрями уведення екологічного матеріалу в зміст програм дисциплін суспільно-гуманітарного та професійно орієнтованого циклів: включення екологічного матеріалу в зміст курсу як самостійної системи знань, в традиційні питання змісту як складника інших тем дисциплін, які не є власне екологічними (характеристика законів, закономірностей відповідної науки на екологічних прикладах); створення інтегрованого самостійного напрямку у відповідній науці [148, с. 20].

В. Назаренко пропонує здійснити послідовну екологізацію вузівських учбових дисциплін. Цей процес зачіпає як навчальну, так і поза навчальну діяльність студентів, будується на принципах цілісності, єдності і спадкоємності всіх ланок і етапів вузівського навчання, а також на встановленні міжпредметних зв'язків і інтеграції навчальних дисциплін. Інформація щодо проблем докілья вводиться в основні учбові курси з врахуванням специфіки кожного предмету. Це можливо реалізувати в курсі лекцій, на семінарських, лабораторних заняттях, після закінчення викладу теми (розділу), в кінці навчання всього теоретичного курсу. При цьому екологічному змісту має бути чітко визначене місце в кожному розділі. Слід також здійснювати взаємозв'язок екологічних, природоохоронних і виховних аспектів матеріалу, що вивчається, ретельно продумувати методику викладу матеріалу [105].

В. Караваєва в якості одного з шляхів екологічної освіти на рівні середньої школи розглядає екологізацію змісту традиційних навчальних предметів, що передбачає вивчення матеріалу з екології, передбаченого діючими програмами відповідно для кожного класу, з метою раціонального використання часу, відведеного на варіативну частину базисного навчального плану, шляхом включення екологічних питань в різні шкільні

дисципліни: природознавство, біологія, географія, хімія, фізика. На даному етапі екологізації йде створення додатків до підручників з таких предметів як, фізика, хімія, біологія [71, с. 213].

Н. Поліщук, досліджуючи питання екологізації змісту навчальних дисциплін на рівні молодшої школи, визначив міжпредметні зв'язки та виділив в обсязі кожної методики, кожної навчальної дисципліни екологічні ідеї, узагальнювальні поняття з тією метою, щоб вони зробили свій внесок у формування компонентів екологічної вихованості учня початкової школи. Відповідно, на уроках зв'язного мовлення варто використовувати завдання творчого характеру: складати невеликі твори, екологічні казки, писати перекази та описи об'єктів природи рідного краю, задалегідь організовувати поетичні спостереження в природі, через живописний образ, унаочнення художньої деталі збагатити чуттєвий досвід школярів.

Екологізацію змісту української мови доречно здійснювати шляхом введення до збірника диктантів текстів із певною природничою інформацією; до структури уроку включати конкурси, вікторини на краще знання загадок, прислів'їв, приказок про рослини, тварини, охорону природи; пропонувати до виконання вправи еколога-натуралістичної тематики.

Використовуючи потенціал математики, Н. Поліщук пропонує зосередити увагу на розв'язанні цікавих задач з природничим змістом. Корисно проводити математичні екскурсії з елементами практичної роботи на місцевості. Адже безпосереднє сприймання об'єктів і явищ, які є засобом формування понять про кількісні відношення і просторові форми, – чуттєва основа логічних і практичних дій.

Крім того підкреслюється практичне значення та необхідність інтегрованого підходу до формування екологічних знань у ході вивчення образотворчого мистецтва, музики, трудового навчання. Малювання з природи у природному середовищі, виготовлення саморобок із

природного матеріалу, слухання музики, споглядання творів мистецтва – все це сприяє художньому засвоєнню природничої та соціальної дійсності, розвитку моральних і естетичних відносин учнів, їх вмінню виражати своє ставлення до природи творчими засобами [122].

О. Козьменко, узагальнюючи досвід канадської системи освіти, аналізує три підходи для реформування екологічної освіти, що направлені на покращення змісту навчальних планів у канадських школах. Перший підхід передбачає залучення концепції і технології інших наук до вивчення екологічної освіти. Такий міждисциплінарний підхід має декілька переваг: по-перше, він передбачає використання всіх предметів навчального плану школи, а не тільки дисциплін природознавчого профілю і дозволяє формувати комплексне розуміння екологічної проблеми. По-друге, такий підхід задовольнить індивідуальні потреби й інтереси учнів і надасть велику можливість для розвитку ентузіазму школярів. Разом з тим міждисциплінарний підхід має два головні недоліки: залежність викладання від рівня компетенції вчителя, його досвіду і навчальних ресурсів та легкість, з якою педагоги можуть долати межі між дисциплінами при викладанні навчальних предметів.

Другий підхід до розуміння довкілля і відновлення зв'язків з природою полягає у застосуванні засобів мистецтва в навчальному процесі. Перевагою даного підходу є те, що екологічна освіта сприймається як більш холістична діяльність, ніж просте наукове знання. Але існують і деякі негативні наслідки цього підходу. Наприклад, небезпека втратити наукові знання і спростити сприйняття світу мистецтв.

Третій підхід до екологічної освіти підносить значущість наукових дисциплін, мистецтва і загального досвіду як трьох важливих компонентів екологічних знань і відновлення зв'язку з природою. Цей підхід визначається як трансдисциплінарний і інтегративний. Він сприяє розвитку екологічної свідомості учнів й синтезує знання усіх трьох галузей [77, с. 109-110].

В сучасній педагогічній літературі багато уваги приділяється й дослідженню проблем екологізації освіти й на рівні окремих навчальних предметів. Так, В. Назаренко виявляє і розробляє теоретичні основи екологізації хімічної освіти, що дозволяють визначити зміст системи знань про хімічні аспекти екології у ряді учбових предметів середньої і вищої школи, переорієнтувати зміст хімічного експерименту і хімічних завдань на екологічну проблематику, осмислити нові функції кабінету хімії в умовах екологізації шкільної освіти. Хімія тут вибрана не випадково. Останнім часом виявляється виразна тенденція в нашій вже досить екологізованій суспільній свідомості протиставляти екологію людини і хімію. Дійсно, хімічне виробництво за свою історію завдало чималого збитку природному середовищу. Коли за наявності такого гострого і актуального протиріччя ставиться питання про екологізацію хімічної освіти, тоді йдеться не про механічне з'єднання екології і хімії, а про інтеграційний підхід до даної проблеми [105].

О. Бугрій аналізує питання екологізації курсу географії. На її думку, нині в програмі навчання посилена увага надається взаємозв'язку природи і суспільства. Головне завдання полягає в тому, щоб навчити людину жити в гармонії з природою. Природокористування охоплює не тільки освоєння, використання і переробку ресурсів, але й забезпечення заходів щодо охорони довкілля від забруднення і руйнування, збереження виробничого потенціалу природних комплексів як систем, що містять ресурси і відтворюють середовище задля життя людини на Землі. Таким чином, уведення цього поняття до змісту навчальної дисципліни є значним зрушенням у бік екологізації предмета [21, с. 3].

Великим потенціалом для формування екологічних уявлень та цінностей володіють курси з іноземної мови. Зокрема, О. Парсяк відмічає, що вивчення елементів екологічної етики та культури необхідно вводити в навчальний процес на всіх етапах навчання. На першому, другому курсах – це ознайомлення з географією, рослинним і тваринним світом,

традиціями, звичками народу країни, мова якої вивчається. На старших курсах – усвідомлення глобальних проблем, таких як війни, голод, перенаселення, руйнування довкілля [117, с. 117]. На думку В. Чуєнко, на заняттях з англійської мови у вищій школі, поряд з формуванням мовної і мовленнєвої компетенцій, студенти можуть закріплювати або поглиблювати знання про базові екологічні принципи і норми, які вони почали вивчати ще в школі, знайомитися зі світовими найновітнішими дослідженнями в галузі природничих наук, взятими з автентичних джерел, і ділитися, здійснюючи акт комунікації, власним екологічним досвідом [185, с. 108-109].

При цьому формування екологічної свідомості можливе за умови використання відповідного текстового матеріалу, фахової літератури та професійно спрямованих посібників. Види робіт, що використовуються в процесі навчання, мають бути спрямовані на залучення студентів до діалогу, дискусії, рольової гри, роботи з фаховою літературою, самостійних досліджень у бібліотеках та в Інтернет [117, с. 120].

Проведення дискусій/дебатів на екологічні теми, підготовка повідомлень або доповідей до екологічних конференцій, аналіз фахової літератури, участь у міжнародних програмах і т.п. сприяють формуванню екологічної свідомості студентів, поглибленню їх екологічних знань і засвоєнню ними базових етичних принципів. Разом з цим стимулюється їх пізнавальна діяльність, розширюється їх світогляд і комунікативна компетенція. Для забезпечення успішного засвоєння екологічних знань викладач здійснює добір необхідної фахової літератури, враховуючи критерії інформативності, новизни, корисності та ін., створює належні умови для розширення комунікативних можливостей студентів, необхідних для їх професійного спілкування, а також залучає їх до практичної реалізації власних знань [185, с. 111].

І. Павленко, О. Чурікова-Кушнір звертають увагу на естетичний аспект екологізації навчальних дисциплін. З їхньої точки зору, використання

творів мистецтва в навчально-виховному процесі вищої школи дозволить переорієнтувати традиційні утилітарно-прагматичні погляди людини на естетико-екологічні, активно-творчі. Мистецтво за допомогою художніх засобів проникає в різні сфери людської практики, діючи тим самим на формування картини світу, на змістовність, активність й спрямованість усіх проявів, всієї свідомості індивіда. Основним значенням мистецтва в подоланні екологічних проблем залишається його спроможність безпосереднього залучати увагу людини до природи та до взаємовідношень людини з нею. Духовно вдосконалюючи особистість, воно формує творче та відповідальне ставлення до всього живого як до частки своєї власної органічної природи. Здатність мистецтва пробуджувати у людей людяність, добро, неповторність особистісного самосприйняття колориту й поетичної чуттєвості буття дозволяє гармонізувати життя людини. Це виявляється, перш за все, у руйнуванні стереотипів, згрубілого мислення, у подоланні шляху від загальнолюдського до особистісного досвіду, від емпіризму пережитого до художніх символів та духовних цінностей. Об'єктивним джерелом сприйняття краси природи завжди виступає безпосереднє усвідомлення людиною гармонійного взаємозв'язку природних явищ або їх художнього образу. Саме мистецтво сприяє формуванню в майбутніх спеціалістів морально-естетичного ставлення до природи, образу природи й світу, розвитку емоційної пам'яті, благородства думки та вчинку. Мистецтво як «магічний кристал» через накопичення естетичного досвіду сприйняття художніх образів природи пробуджує в людях почуття захопленості, піднесеності, натхнення, які зберігаються в них при спілкуванні з реальними природними об'єктами [114].

Центральною фігурою у реалізації принципів, методів, програм екологічної освіти виступає постать педагога. Звідси випливає актуальність проблеми підготовки та перепідготовки викладацького складу в дусі екологічної парадигми.

Як відмічають С. Дерябо та В. Ясвін, ті серйозні завдання, які ставить сучасне суспільство перед екологічною освітою, не можуть бути вирішені без відповідної професійної підготовки педагогів. Така підготовка не може здійснюватися шляхом різних періодичних акцій і компаній, а вимагає чіткої методичної основи і відповідної організаційної системи. Велике значення має також бажання вчителів і студентів займатися еколого-педагогічною самоосвітою і наявність для цього необхідної літератури [46, с. 459].

С. Совгіра зауважує, що у контексті гармонізації відносин суспільства й природи важливо виховати, насамперед у молоді, ціннісне ставлення до навколишнього природного середовища на основі знання законів природи, відповідно до логіки природних процесів. Особлива роль у цьому належить учителеві, який має цілеспрямовано виховувати екологічно грамотних і відповідальних людей. Відповідно й сам учитель повинен мати погляди та переконання щодо гармонійної єдності людини й природи. Проте у формуванні екологічного світогляду майбутніх учителів С. Совгіра бачить низку протиріч між:

- традиційною освітою, сучасним інформаційним забезпеченням та необхідністю розв'язання екологічних проблем, які можуть бути подолані тільки шляхом збереження кращих традицій поряд з поступовим упровадженням у навчально-виховний процес інноваційних технологій;
- програмними вимогами й фактичними знаннями про взаємодію людини та природи й відповідними поглядами та переконаннями студентів;
- стрімким збільшенням екологічної інформації й можливостями її засвоєння студентами, де знання не подано в чистому вигляді, а задано в загальному контексті світоглядної позиції відповідно до певної ситуації;
- сформованим екологічним світоглядом студентів і орієнтацією їх на майбутній зміст професійної діяльності відповідно до невідомих ще екологічних та педагогічних ситуацій;

- потребами в екологічному світогляді суспільства та індивідуальною формою його прояву у майбутнього вчителя [147, с. 1-3].

Отже, орієнтиром для системи екологічної підготовки педагогів є формування певного типу особистості, що характеризується високим рівнем розвитку екологічної культури та екологічного світогляду. Так, Н. Нінова основним завданням системи підготовки майбутніх учителів у ВНЗ називає забезпечення кожної особистості базовою екологічною культурою, яка інтегрує всі сторони діяльності особистості, в тому числі й базову екологічну освіту. Звідси підготовка майбутніх учителів до екологічної освіти і виховання учнів розуміється як процес, орієнтований на формування екологічно-культурної особистості вчителя, який розуміє цілі і функції такого виду професійної діяльності, володіє технологіями, прийомами планування і управління, операціональною структурою діяльності за рахунок інтеграції загальнонаукових, психолого-педагогічних, екологічних, фахово-екологічних і методичних знань, умінь і навичок [108].

С точки зору С. Совгіри, майбутній учитель, як особистість, повинен мати унікальну композицію особистісних особливостей, систему стосунків з оточуючим педагогічним середовищем та поглядів на взаємодію з навколишнім середовищем. Узагальнюючи сучасні погляди, С. Совгіра в якості значимих для майбутнього вчителя розглядає такі особистісні особливості, як мотивація та напрям професійної діяльності; здатність обґрунтовувати свої вчинки в природі, виділяти мотиви своєї екологічної діяльності; емоційна врівноваженість (упевненість у собі, оптимізм, життєрадісність), вимогливість до себе і інших у взаємодії з природними об'єктами та екологічними явищами; соціально-психологічні якості (справедливість, діловитість, організаторські здібності під час проведення позааудиторної природоохоронної роботи); професійно-педагогічне та екологічне мислення, яке дозволяє проникати в причинно-наслідкові зв'язки як педагогічного процесу, так і екологічної ситуації; здатність до рефлексії

(вміння виділити підставу екологічної діяльності, вчинків, взаємовідносин з природою як інших людей, так і своїх власних); передбачення результатів роботи, теоретичне обґрунтування своїм діям; психологічна та екологічна грамотність, рівень розвитку комунікативних та організаційних здібностей, креативні якості, критичне мислення, виявлення акцентуацій у педагогічній діяльності [147, с. 111-112].

Формування екологічної культури та екологічної свідомості педагога вимагає певної системи підготовки. Н. Грейда виокремлює два аспекти підготовки майбутнього спеціаліста до екологічного виховання учнів: теоретичний (студент повинен вміти визначати мету, завдання, сутність екологічної освіти та виховання, форми, методи здійснення їх тощо) та практичний (студент має опанувати методіку екологічного виховання, оволодіти вміннями та навичками проведення різноманітних заходів та ін.) [43].

Структура екологічної освіти майбутніх педагогів, на думку В. Сітарова та В. Пустовойтова, повинна включати наступні елементи:

1. Екологічна освіта студента педагогічного вузу як компонент, органічно властивий його загальній культурі.
2. Формування гуманістичного середовища вузу як умова розвитку екологічної культури і практичної готовності випускника до шкільної екологічної освіти і виховання в їх сучасному і прогресивному розумінні.
3. Підготовка педагога-еколога для освіти на професійно-кваліфікаційному рівні.

Ґрунтуючись на цій структурі, вибудовується схема послідовної екологічної освіти в педагогічному вузі. На початковій стадії відбуваються особовий розвиток і саморозвиток студента, засвоєння ним культурних і природних пріоритетів і цінностей спочатку на образному і емоційному рівнях. Відповідно до даної домінанти організовується навчання за всією загальноєкологічною програмою. На другій стадії засвоюються необхідні освітні і методичні знання, складається професійна компетентність

майбутнього фахівця. Як наслідок, формується цілий ряд предметів фундаментальної екологічної освіти: загальна екологія, соціальна екологія, прикладна екологія тощо. На третій стадії створюються умови для професійної ідентифікації студента, для вибору кваліфікації. На четвертій стадії студенти засвоюють світоглядні уявлення про систему «людина-суспільство-природа», здійснюється інтеграція дослідницької і науково-педагогічної діяльності в цій області; створюються ситуації, що стимулюють їх творчий саморозвиток [144, с. 205-206].

З точки зору С. Совгіри, формування екологічного світогляду майбутніх учителів має містити, по-перше, етап аудиторної підготовки – уведення в навчально-виховний процес комплексу методів (проблемний метод читання лекцій; посилення дослідницької спрямованості лабораторних практикумів; дискусійне обговорення екологічних проблем під час семінарів, ділові і рольові ігри; метод проєктів, кейс-метод, метод аналізу конкретних екологічних ситуацій). По-друге, етап позааудиторної підготовки – застосування специфічних позааудиторних форм у процесі навчально-польової та інших видів практик (експедиції, походи, екологічні стежини, екскурсії, проведення природоохоронної роботи в процесі організації й створення мікрозаказників, проведенні конкурсів на природоохоронну тематику, у застосуванні екологічного моніторингу), педагогічної практики в загальноосвітніх школах з висвітленням екологічних проблем [147, с. 4-5].

С. Дерябо та В. Ясвін виокремлюють п'ять змістовних блоків у системі професійної підготовки педагогів до здійснення комплексної екологічної освіти: еколого-теоретичний, еколого-гуманітарний, натуралістичний, психолого-педагогічний, методичний [46, с. 459-462].

Еколого-теоретичний блок підготовки включає розвиток умінь використовувати екологічний потенціал природничонаукових дисциплін і формує цілісну картину системи «людина – суспільство – природа» через розкриття низки фундаментальних понять: основні закономірності

організації біологічних систем, їх ієрархія, цілісність і взаємозалежність; науково-технічна революція як віддзеркалення антропогенезу в еволюції біосфери; раціональне використання природних ресурсів; охорона і перетворення природи; оптимізація природного довкілля як управління взаємодією природи і суспільства.

Еколого-гуманітарний блок підготовки вчителів передбачає підвищення його ерудиції в області екологічно орієнтованої художньої літератури, творчості письменників-натуралістів; мистецтвознавчих питань, що розглядають розкриття теми природи в літературі, музиці, візуальному мистецтві. Важливе місце займає підготовка вчителя до проведення естетичного аналізу природних об'єктів і етичного осмислення їх вітальних проявів, а також до розуміння етики взаємин людини зі світом природи.

Натуралістичний блок підготовки педагогів передбачає формування практичних умінь і навиків взаємодії з природними об'єктами як в природному середовищі, так і в умовах інтер'єрного утримання рослин і тварин, а також в антропогенному середовищі.

Психолого-педагогічний блок підготовки передбачає як загальну психолого-педагогічну підготовку (загальна, вікова і педагогічна психологія, теорія і історія педагогіки), так і спеціальну (екологічна психологія і екологічна педагогіка). Зокрема, екологічна педагогіка озброює вчителів уявленням про сутність екологічної особистості, принципах, методах і прийомах її формування.

Нарешті, методичний блок передбачає різнобічну методичну і технологічну підготовку вчителя, дає йому комплекс педагогічних умінь, що дозволяють ефективно здійснювати процес екологічної освіти.

Т. Нінова пропонує структурно-функціональну модель підготовки майбутніх учителів хімії до екологічної освіти і виховання учнів. Цю модель можна представити у вигляді відкритої, цілісної, динамічної, гнучкої системи, яка дозволяє визначити мету, завдання, принципи,

зміст, функції, форми і методи підготовки майбутніх учителів до екологічної освіти і виховання учнів. Змістова складова моделі містить два основні блоки: загальний (загальнорозвиваючий) та спеціалізований. Загальний блок підготовки вчителя, який здійснюється на засадах гуманітаризації процесу навчання, охоплює такі напрями: а) розвиток загальної, екологічної та професійної культури, вироблення «ноосферного світогляду» (світоглядно-культурологічний модуль); б) психолого-педагогічна підготовка (психолого-педагогічний модуль). Спеціалізований блок підготовки учителів включає такі напрями: а) поглиблення загальноєкологічної підготовки з метою оволодіння цілісним природничо-науковим баченням сутності екологічних проблем, науковими основами раціонального природокористування (науково-методологічний модуль); б) засвоєння принципів відбору екологічного змісту й їх використання як основи навчального предмета, методики екологічної освіти (предметно-методологічний модуль); в) оволодіння педагогічною технологією здійснення екологічної освіти і виховання учнів (технологічний модуль) [108].

Окрім аудиторних занять велике значення для екологічної підготовки педагогічного складу має практична діяльність. Зокрема, С. Дерябо та В. Ясвін звертають увагу на ті великі можливості для підвищення екологічної компетентності студентів, що представляє учбово-польова практика, в процесі якої виконуються тематичні учбово-дослідницькі програми, засновані на місцевих екологічних проблемах і регіональній специфіці світу природи. Студентами вивчаються місцеві рідкісні види рослин і тварин, типові природні комплекси, що охороняються, антропогенний чинник зміни місцевої флори і фауни тощо. Крім того під час шкільної педагогічної практики студенти освоюють досвід екологічної освіти, що склався, аналізують ефективність як традиційних, так і експериментальних еколого-педагогічних методик. Вони допомагають вчителям в підготовці і проведенні різних екологічних заходів: підготовці і проведенні екскурсій, свят, екологічних ігор. Еколого-педагогічна підготовка студентів здійснюється

також у ряді форм їх позаучбової громадської діяльності: участь в масових екологічних рухах участь в природоохоронних заходах; участь в культурно-просвітницькій роботі і так далі [46, с. 462-463].

Л. Титаренко розглядає польові практики як форму навчального процесу університету, де є можливість набуття студентами безпосереднього досвіду взаємодії з природою, спосіб дослідити і відчувати особисту причетність до екологічних проблем. Методи, застосовані під час проведення практик, сприяють формуванню мотиваційно-ціннісної складової екологічної компетентності, почуття особистої причетності до проблем довкілля, відповідальності за власну діяльність [160].

Ю. Саунова вважає навчально-виробничу практика чи не єдиним засобом, який уможлиблює перенесення акценту в педагогічному процесі з механічного оволодіння практичними навичками на цілісне особистісне зростання з тим, щоб подати своєрідну модель такого конструювання педагогічних умов у самостійній діяльності, у якому буде переважати співпраця вчителя й дитини в набутті не лише екологічних знань, а й досвіду перетворювальної діяльності в довкіллі. Її зміст повинен включати не тільки розробку і використання педагогічних технологій, а й одночасне формуванням особистості як носія цих технологій. При цьому основу змісту навчально-виробничої практики, за Ю. Сауновою, складає еколого-педагогічна діяльність з внутрішнього і зовнішнього мотивів та правильно організована екологічна підготовка до неї, структуру якої складають змістовий (екологічні знання, методи аналізу й моделювання екологічних процесів), мотиваційно-ціннісний (екологічні цінності, потреби, природоохоронні потреби), діяльнісно-оцінний (екологічні уміння, уміння формувати екологічний світогляд), вольовий (подолання «мотиву страху», успішне опанування власної сфери духовності) компоненти. Зміст навчально-виробничої практики реалізується через проектну діяльність, моделювання методики позакласних заходів колективних справ, розробку моделей проведення різноманітних форм виховної роботи з учнями,

екскурсії, туристичні походи, польову роботу, польові практикуми, екологічні марафони, еколоого-педагогічні ігри, дискусії, дослідницьку роботу. Вплив цих заходів тим сильніший, чим більш вони є комплексними та такими, що збуджують до активної діяльності кожного студента й учня [138, с. 10-11].

Освіта, якщо підходити до неї з позицій сучасних постіндустріальних імперативів, повинна стати ціннісно орієнтованою і давати ціннісно навантажені знання, тобто, такі знання, що не тільки інформують, але й формують особистість. На нашу думку, кожна теорія у сфері освіти, яка претендує на формування цілісної людської особистості, має бути принципово міждисциплінарною. Сучасна філософія освіти має бути не просто синтезуючою, а виходити з єдиних засад такого синтезу і для цього базуватися на філософському баченні нової картини світу – це передусім, визнанні факту домінування у буттєвості відкритого раціоналізму, вибудованого на принципах глобального еволюціонізму, єднанні наук про природу й наук про духовність.

Екологічна освіта представляє собою комплексний процес, який розглядається в спеціальній літературі в різних аспектах: соціологічному, економічному, освітньому (вид та рівень освіти) або як складова гуманістичного світогляду. Подальший розвиток та широке впровадження екологічної освіти стає необхідною складовою гармонійного, екологічно безпечного розвитку.

Екологічна освіта в Україні розвивається в двох напрямках – формальна освіта (в школах, вищих навчальних закладах, інститутах підвищення кваліфікації), і неформальна (за допомогою засобів масової інформації, кіно, музеїв, виставок, заходів природоохоронних товариств тощо). Екологічна освіта у ВНЗ відіграє роль центральної ланки у формальній освіті, готуючи фахівців для нижчих ланок освіти та освіти післядипломної. Адже шкільна освіта забезпечує лише базові екологічні знання, а післядипломна лише коригує вже сформовану під час набуття

вищої освіти структуру знань та цінностей. Водночас, екологічна освіта у ВНЗ активно взаємодіє з освітою неформальною, хоча більшою мірою на сьогодні зазнає впливу освіти неформальної, аніж сама впливає на неї. Це пояснюється, передусім, недостатньою, на наш погляд екологізацією всієї системи вищої освіти, коли екологічна освіта нерідко редукується до спеціалізованого природничого за своїм профілем навчального курсу з екології. Курси з екології досягають передусім завдання інформування студентів, тоді як справа полягає у їх формуванні як екологічно свідомих особистостей.

Сучасний освітній контекст визначається такими тенденціями в освіті, як криза класичної моделі і системи освіти, інтеграція освітніх систем, повернення до традицій вітчизняної педагогіки. Становлення нової освітньої парадигми відбувається під впливом суперечностей, зумовлених глобалізацією. З одного боку, глобалізація виступає об'єктивною умовою зближення освітніх систем, уніфікації освітніх вимог, поширення феномена полікультурності, а з другого – існує потреба будувати систему освіти, яка захищала би локальні цінності, які не вписуються в загальну ідеологію полікультурності. Ця суперечність, на нашу думку, не може бути подолана, але вона може бути як джерелом конфліктів, так і джерелом здійснення вже під час освіти міжкультурного діалогу і формуванням засад для його продовження у післяосвітній період. Те, що глобалізація суспільства, формування єдиного економічного, політичного і культурного простору на планеті Земля, приводить до глобалізації освіти, свідчить, зокрема, про необхідність створення єдиної концепції екологічної освіти, яка б була прийнятна як для країн з розвинутою економікою, так і для країн, що розвиваються. Чимало досліджень проводиться заради усунення недоліків в системі освіти, визначаються можливі напрямки розвитку освіти в майбутньому.

Теоретичні дослідження сучасної системи освіти підтвердили необхідність її міжнародної орієнтованості. Концепція сучасної освіти повинна

включати розуміння проблематики, пов'язаної з інтернаціоналізацією освіти, розвитком інформаційно орієнтованого суспільства, розвитком науки і технології, проблемами навколишнього середовища. Успішне вирішення таких завдань, на наш погляд, можливе лише завдяки виявленню і формуванню спільних ціннісних засад освіти для різних її національних систем. Такі засади знаходимо, передусім, у спільних для всього людства завданнях, серед яких на першому плані – вирішення глобальних проблем, в тому числі екологічних. Забезпечення інтенсифікації обміну представниками різних національних освітніх систем значно сприяє формуванню таких ціннісних засад, а найбільш мобільною в цьому аспекті соціальною групою є якраз учасники освітнього процесу у ВНЗ. Так, серед базових засад Болонського процесу однією з основних вимог є сприяння отриманню своєї фахової вищої освіти у різних національних системах для якомога більшої кількості студентів. Студенти за час свого навчання вже не як виняток, а все частіше переміщуються з одного ВНЗ у інший, причому нерідко такий, що знаходиться у іншій країні.

Іншим аспектом сучасної екологічної освіти є те, що вона має стати освітою протягом усього життя. Вітчизняні дослідники екологічної освіти М. Дробноход та Ф. Вольвач ось як характеризують екологічну освіту: «це система послідовного неперервного формування екологічної культури в процесі соціалізації особистості через навчання, виховання, самоосвіту, а також досвід життєдіяльності [48, с. 139]».

Але як би ми не характеризували екологічну складову сучасної освіти України, залишається неспростовним той факт, що попри усі теоретичні зусилля дослідників у цій сфері на практиці вони залишаються все ще недосить реалізованими. Тут ми можемо погодитися з думкою В. Крисаченка про те, що шкільна освіта залишається досить консервативною в плані її екологізації, тобто набуття екологічних знань реалізується здебільшого факультативним шляхом [85]. І доповнити його думку, що у вищій школі

справи не набагато кращі – курс екологічної етики, який, як зазначалося, максимально сприяє екологізації освіти, наявний далеко не в усіх ВНЗ.

Чи не найгострішою проблемою екологічної освіти є базова проблема взаємодії поколінь – і не лише як проблема загальносуспільного консенсусу з екологічних питань, але передусім як така, що моделює ситуацію комунікації між різними за статусом партнерами, а саме ця ситуація є парадигмальною для екологічної комунікації.

У 2001 році в Україні була затверджена національна Концепція екологічної освіти України, на деяких положеннях якої варто зупинитися детальніше.

Передусім, ця концепція чітко визначає принципи, мету і завдання екологічної освіти в Україні. Так, державна політика в галузі екологічної освіти повинна базуватися на таких принципах: розповсюдження системи екологічної освіти і виховання на всі верстви населення з урахуванням індивідуальних інтересів, стимулів та особливостей соціальних, територіальних груп та професійних категорій; комплексності екологічної освіти і виховання; неперервності процесу екологічного навчання в системі освіти, в тому числі підвищення кваліфікації та перепідготовки.

Основною метою екологічної освіти визначається формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як до універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, і з іншого боку, виконувати інтегративну роль у всій системі освіти.

Ця мета досягається поетапно шляхом вирішення освітніх і виховних завдань та вдосконалення практичної діяльності. Найголовнішими завданнями екологічної освіти мають бути:

1. Формування екологічної культури всіх верств населення, що передбачає: виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й

світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності, (зв'язку локальних з регіональними і глобальними); відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи; формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й неживого в складно-організованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку; формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків та самообмеженості, подолання споживацького ставлення до природи; розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному і глобальному рівнях, вміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів; розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки; виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження.

2. Підготовка на засадах екологічної етики фахівців-екологів для різних галузей народного господарства, в тому числі: для освітньої галузі – вчителів, викладачів; для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, а також громадських екологічних організацій.

3. Вдосконалення, узгодження і стандартизація термінології в галузі екологічних знань, з урахуванням її базової гуманітарної спрямованості та пріоритетності екологічної етики.

Отже, екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права. Звісно, ця декларація потребує свого осмислення і співвіднесення з конкретною ціннісною структурою, адже

наприклад, одне з двох має бути вищим: раціональне чи емоційне, універсальне чи патріотичне.

Важливим видається визначення у національній концепції екологічної освіти сукупності наступних компонентів: «екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура». Кожному компоненту відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях – передусім у вищій школі.

Місце вищої освіти у формуванні екологічно грамотної особистості Концепція чітко визначає через умовне виокремлення таких узагальнених рівнів екологічної зрілості: початковий (інформативно-підготовчий), основний (базово-світоглядний), вищий, профільно-фаховий (світоглядно-зрілий).

З'ясувавши загальні засади екологічної освіти в Україні, варто звернутися до досвіду екологічної освіти в країнах Євросоюзу у порівнянні його з вітчизняним. Сьогодні вже не потребує доведення твердження про те, що екологічна безпека, можливість підтримання достойного рівня та якості життя громадян різних країн тісно пов'язана з рівнем їх культури, освіченості та вихованості.

З кожним роком в Україні все гостріше постають питання про якісне поліпшення та реформування екологічної освіти та виховання, особливо в контексті реалізації концепції стійкого розвитку. Зараз не тільки державна система охорони довкілля відчуває гостру потребу у кваліфікованих фахівцях, які б могли мобільно реагувати на зміну екологічної обстановки в Україні і в світі; дуже часто не вистачає екологічної освіченості управлінцям різного рівня, що стикаються з проблемами, які стосуються зв'язку економічного та екологічного факторів, раціонального природокористування, показників еколого-економічної ефективності, тощо.

Підготовка таких фахівців можлива лише за умови подальшого вдосконалення всієї системи екологічної освіти. Саме тому, на нашу думку, в процесі реформування екологічної освіти потрібно широко використовувати міжнародний досвід, накопичений розвиненими країнами. Це обумовлено перш за все тим, що проблеми екологічної освіти і виховання вже давно вийшли за національні межі та набули міжнародного характеру.

На стан екологічної освіти в країнах Євросоюзу значною мірою впливає рівень економічного і технологічного розвитку тієї чи іншої країни.

Зміст екологічної освіти і форми навчання в середній і вищій школах в кожній з країн – членів Євросоюзу визначаються тим, кому належить керівна роль в організації і здійсненні екологічної освіти: державі чи регіональним урядам, як це має місце, наприклад, в Німеччині.

В європейських країнах рух за збереження природи почав зароджуватися ще наприкінці XIX століття, коли окремі вчені та представники правлячого класу почали усвідомлювати, що захист природи і розвиток екологічної свідомості членів суспільства мають бути взаємопов'язані між собою.

З середини 80-х років XX ст. увага до екологічних проблем, а в цьому контексті й до екологічної освіти, в країнах Євросоюзу певною мірою послабшала внаслідок імміграції, підвищення рівня безробіття, зростання злочинності тощо. Це відвернуло увагу від проблем довкілля, хоча саме в цей період створюються чисельні асоціації з питань соціального довкілля і екологічної освіти, такі як «Асоціація захисту німецької природи» та ін., але вже з 1991 року впроваджуються програми мультимедійного дистанційного навчання з людської екології, які поєднують теле- і радіопрограми передач з навчальними матеріалами, книгами, брошурами з різноманітних екологічних проблем. Ці тенденції сприяли збільшенню навчальних годин, відведених предметам екологічного

спрямування не тільки на рівні середньої освіти, а й в системі вищої школи, післядипломного навчання та підвищення кваліфікації.

Необхідність розширення та вдосконалення системи екологічної освіти і виховання була визнана не лише делегаціями держав, що брали участь у роботі першої Міжурядової конференції з освіти в галузі довкілля, але й більшістю країн світу.

Загалом ситуація з екологічною освітою в країнах Євросоюзу та в Україні значно покращилась в останні десятиліття чому значною мірою посприяла проведена в червні 1992 року в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) Конференція ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку, яка прийняла Концепцію стійкого екологічно безпечного розвитку. Саме ця Концепція намітила нові шляхи до постановки екологічної освіти і екологічного виховання і поставила цю проблему на якісно новий науковий рівень.

Крім того, за своєю метою реалізацію екологічної виховної роботи в країнах Євросоюзу поділяють на суспільно корисну (екологічні рухи, рухи, спрямовані на захист природи в окремих регіонах тощо), природоохоронні експедиції, трудові шкільні природоохоронні кооперативи; пізнавально-розвивальні заходи тощо.

Таким чином, маємо констатувати, що екологізація освіти є важливою складовою модернізації освітньої системи сучасного українського суспільства. Через екологізацію освіти відбувається становлення нової парадигми відносин між людиною та природою, реалізація ідей сталого розвитку, утвердження цінностей та норм сучасної екологічної культури, формування екоцентричної екологічної свідомості, що має врятувати суспільство від екологічної катастрофи та допомогти йому подолати наявні екологічні проблеми.

Екологізація освіти передбачає орієнтацію на модель випереджаючої освіти, гуманізацію її змісту, впровадження принципів безперервності, синтезу природничонаукового та гуманітарного знання, світоглядного

плюралізму. Дані принципи мають втілюватися як через вдосконалення існуючих та розробку нових курсів екологічного спрямування, так і в межах інших навчальних дисциплін. При цьому одним із найважливіших завдань екологізації освіти є формування особистості педагога, який виступає центральною постаттю у системі екологічної освіти.

РОЗДІЛ 4

МЕНЕДЖМЕНТ ЕКОЛОГОЗАБЕЗПЕЧУЮЧИХ ІННОВАЦІЙ В СИСТЕМІ ОСВІТИ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

В системі екологізації освіти важливо планування, прогнозування, управління цим процесом. Слід забезпечити його незворотність і систематичність. Це потребує науково обґрунтованого менеджменту, адже екологозабезпечуючі інновації є багатовимірним, управлінсько-інклюзивним явищем, що включає в себе і всі стадії неперервного навчально-педагогічного процесу, і науково-дослідне забезпечення, і впровадження у виробництво, і залучення до структури громадської думки тощо. Зупинимось на цьому більш детально.

Менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти в епоху глобалізації є сферою актуалізації багатьох суспільно значущих проблем, адже саме інтелектуальний потенціал людства та народів визнається сьогодні чи не єдиним джерелом порятунку планети від глобальної екологічної катастрофи. «Через різке збільшення кількості населення, інтенсивну індустріалізацію та урбанізацію на планеті господарські навантаження стали перевищувати здатність екологічних систем до самоочищення та відновлення [6, с. 40]». Розвинуті країни протягом останніх десятиліть визначили як пріоритетні різноманітні напрямки та зусилля щодо екологізації всіх сфер суспільного функціонування. З метою ж управління процесами екологізації розвиваються наукові теорії менеджменту екологозабезпечуючих інновацій, в тому числі, в сфері освіти.

Вищим рівнем менеджменту екологозабезпечуючих інновацій, зрозуміло, повинен бути державний, на якому, в тому числі, повинна формуватися і цілісна концепція системної і безперервної екологізації системи вищої освіти. Важливо при цьому як застосовувати гуманістичні принципи освіти для досягнення світоглядного екологізаційного ефекту, так і

підвищувати рівень спеціальної екологічної освіти, адже перед Україною стоїть невідкладне завдання розвитку інноваційного потенціалу природозбереження. «При формуванні національної інноваційно-зорієнтованої, екологізованої господарської системи її найпріоритетнішими складовими сьогодні повинні стати термінові заходи щодо забезпечення структурно-технологічної перебудови вітчизняної економіки на базі трансферу нових екологічно-безпечних технологій. У найближчі роки в Україні, за даними фахівців, пріоритетними інвестиціями у розвиток екологічно-безпечних технологій мають бути інвестиції у сферу охорони водних ресурсів (близько 60% загальних інвестицій), сферу охорони атмосфери (близько 16%) та сферу охорони надр і раціонального використання земель і збереження заповідного фонду (10 – 12%). Надзвичайно перспективним вважається використання біопалива, вітрової та сонячної енергії. Для України вважаються реальними цифри 10 – 50% від загально виробленої енергії, які дасть нетрадиційна енергетика (біогаз, вітрові станції, малі гідроелектростанції) вже у 2015 – 2020 роки [17, с. 289]». Всі ці проблеми вимагають як усвідомлення і аналізу на світоглядному та теоретичному рівнях, так і практичного вирішення, що не можливо без ефективної системи управління інтелектуальними, виробничими, інноваційними складовими процесу подолання екологічної кризи.

В принципі, в Україні і на теоретичному, і на законодавчому рівнях визначені основні причини і фактори незадовільного стану довкілля. За законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», першопричинами екологічних проблем України є: «успадкована структура економіки з переважаючою часткою ресурсо та енергоємних галузей, негативний вплив якої був посилений переходом до ринкових умов; зношеність основних фондів промислової і транспортної інфраструктури; існуюча система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого

розмежування природоохоронних та господарських функцій; недостатня сформованість інститутів громадянського суспільства; недостатнє розуміння в суспільстві пріоритетів збереження навколишнього природного середовища та переваг сталого розвитку; недотримання природоохоронного законодавства [63]». Однак, визначення симптоматики кризи є, вочевидь, недостатнім. Насамперед, необхідно почати виробляти і втілювати різнорівневу управлінську концепцію впровадження інноваційних механізмів покращення стану довкілля. Ключова відповідальність в розробці системи таких заходів повинна покладатися на теоретичні та дослідницькі здатності освітянської та наукової спільноти нашої країни.

При цьому, менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти і науки повинен бути спрямований як на виробничо-технологічні, так і на соціально-гуманітарні виміри проблеми, зокрема виробляти ефективні економічні механізми впровадження природозберігаючих принципів і засобів. Для економіки України, що характеризується вкрай несприятливим екологічним базисом, нераціональним та неефективним ресурсоспоживанням, низьким рівнем кумулятивної ефективності функціонування господарських систем через їх енергетичну та сировинну витратність забезпечення національного економічного зростання має супроводжуватися послідовним структурним оновленням, насамперед у природно-ресурсній сфері, де формуються ключові конкурентні позиції України у міжнародному бізнес-середовищі. Формування сучасної національної системи управління природокористуванням має ґрунтуватися на розробці та реалізації державної екологічної політики, системоутворюючими компонентами є: сучасні стандарти екологічної діяльності та аудиту; розмежування екологічних повноважень центральної та місцевої влад; використання відповідних фінансово-економічних інструментів екологічного регулювання та розбудова сучасної екологічної культури [45, с. 3-16]. Ґрунтуватися така політика повинна, на наше щире переконання, на фундаментальних освітньо-наукових інноваційних

розробках, а також на теоретично розробленій управлінській стратегії, що матиме різнорівневий характер та включатиме потенціал та зусилля держави, освітньої і наукової спільноти, регіональних і місцевих громад, громадських та просвітницьких організацій тощо. Особливе місце тут повинне бути відведено менеджменту інноваційних екологозабезпечуючих механізмів в системі вищої освіти.

Отже, визначимо основну проблематику управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес вищих учбових закладів нашої країни. Важливим виміром цього питання є взаємодія внутрішньо-університетського середовища із зовнішнім соціальним – виробничим, державно– і регіонально-управлінським, громадським тощо. Тут складається ситуація, коли значний інтелектуально-екологічний потенціал вищої освіти не знаходить комунікативно-світоглядного і практичного відгуку ззовні. «Залученість українських університетів до реалізації Концепції сталого розвитку, їх участь у відповідних міжнародних проектах, у розробленні та просуванні на міжнародному рівні екологічної конституції Землі тощо безумовно стимулюють процес екологізації вищої освіти. Тоді як несформованість екологічної культури соціуму, малопомітність громадянських екологічних ініціатив, нерозвиненість екологічних рухів та організацій, а також те, що українська держава наразі неспроможна вести ефективну екологічну політику – усе це здійснює гальмівний вплив на процес екологізації вищої освіти [96, с. 338]». Таким чином, однією з основних проблем управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес вищих навчальних закладів є його незатребуваність в зовнішньому, соціально-економічному та державно-адміністративному середовищі.

Водночас і у внутрішньо-університетському середовищі є структурно-функціональні проблеми щодо впровадження інноваційних екологізаційних методик навчання. Найзагальнішим виміром такої проблеми є розмитість та неструктурованість спеціалізаційного поля екологічної освіти у вищих

навчальних закладах нашої країни, яка породжена на основі демагогії навколо екологічної кризи, а не на прагненні її практичного вирішення. «Суспільно-екологічна ситуація спонукає до інтенсифікації підготовки екологів нового покоління у всіх країнах. Тільки в Україні на сьогодні більше 100 вищих навчальних закладів готує фахівців-екологів. Навчання ведеться у класичних університетах та галузевих різнопрофільних навчальних закладах [104, с. 298]». Надмірні кількісні показники лише розмивають інтелектуальні, фінансові, лабораторно-технологічні ресурси, які могли б сприяти якісній підготовці спеціалістів-екологів. Швидкий розвиток напряму «Екологія» потребує високорозвиненої інноваційної навчально-наукової бази, яка може бути забезпечена лише на основі ефективного менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі вищої освіти.

Необхідно визнати, що в розвинутих країнах також відбувся процес різкого збільшення кількості випускників з інтегрованої екологічної спеціальності. Напрямок інтегрованої підготовки екологів одержав міжнародне визнання. В останнє десятиліття в країнах Західної Європи і США визначився зміст і необхідний обсяг знань у підготовці фахівців, що одержали назву Environmental Science. У Росії розроблена концепція доцільності міждисциплінарної підготовки екологів, що враховує постійну взаємодію теоретичних знань із реальною практикою, їхнім втіленням у конкретних умовах, ситуаціях, що постійно змінюються. «В Україні також узято курс на розвиток екологічної освіти і виховання. Проте, як переконує практика, сьогодні екологічна освіта не знаходиться на належному рівні. Немає загальнодержавної програми, немає належної методичної бази, інформаційного забезпечення. Крім того, існує розрив між змістом освіти і наявними науковими знаннями. Багато чого з того, що використовується сьогодні в навчанні є неточним або застарілим [13, с. 13]». Таким чином, з одного боку, ідучи шляхом розвинутих країн, в Україні збільшується кількість випускників-екологів, а з іншого – через різні причини, якість їхньої освіти та їх інноваційний потенціал викликають обґрунтований сумнів.

Завдання екологічної освіти та напрями її інноваційного розвитку та суспільної корисності визначені міжнародною спільнотою достатньо давно. «Ще в 1975 р. учасники Міжнародного семінару з екологічної освіти (Белград, Югославія) запропонували глобальну схему екологічної освіти. Відповідно до цієї схеми головною метою екологічної освіти має бути формування в населення планети усвідомлення того, що виникла життєво важлива глобальна проблема довкілля й усього, що з ним пов'язане, усвідомлення того, що довкіллям необхідно опікуватися й що для цього треба мати відповідні знання, досвід, уміння, мотивації та зобов'язання як для індивідуальної, так і для колективної роботи задля порятунку біосфери та запобігання майбутнім екологічним катастрофам. Хто обчислить ту велику шкоду й той жахливий спадок, який ми залишаємо майбутньому через затримку та слабке поширення освіти, через неправильне витрачання коштів, через обмеження вільної, благородної людської особистості? (В.І. Вернадський). У 1977 р. на Міжнародній конференції (Тбілісі) завдання й мету екологічної освіти було конкретизовано:

- сприяти чіткому усвідомленню того, що суспільство розвивається за тісних взаємозв'язків усіх природних і соціальних процесів;
- забезпечити кожній людині можливість здобути знання, право, досвід і умови їх реалізації, необхідні для захисту довкілля та його поліпшення;
- розробити нові алгоритми поведінки окремої людини, груп людей і суспільства як єдиного цілого стосовно довкілля [15, с. 303]».

Однак до всіх перерахованих елементів екологічної освіти в сучасному світі додається вимога її ґрунтовної технологізації, інноваційної ефективності та прикладної значущості, чого можна досягати лише на основі ефективного менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі вищої освіти. В нашій системі освіти існують як теоретичні, так і прикладні проблеми менеджменту екологічної освіти та реалізації її здобутків задля покращення стану оточуючого середовища та підвищення громадської в цьому

зацікавленості. Виокремлюються такі системні проблеми менеджменту екологічної освіти: 1) відсутність методології, орієнтованої на інтенсивні технології створення системи неперервної екологічної освіти в університетському середовищі (через проектування і формування його основних підрозділів); 2) відсутність єдиного теоретико-методологічного підходу до проектування, формування і оптимізації функціонування менеджменту екологічної освіти у системі надання послуг у конкретно-господарських сферах навчання і виробництва на регіональному рівні; 3) слабка адаптація існуючого термінологічного апарату теорії управління, що склалася у сфері навчання за часів командно-адміністративної економіки, до реалій функціонування загального та регіонального менеджменту екологічної освіти в ринкових умовах [110, с. 99]. Вирішення цих проблем є багатовимірним завданням, яке насамперед полягає у вдосконаленні системи управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний та науково-дослідний процес вищих навчальних закладів нашої країни.

Таке управління, насамперед, повинно поєднувати ефективний розподіл навчального і наукового навантаження, фінансових і матеріальних ресурсів, кадрового забезпечення викладання профільних дисциплін із врахуванням того, для чого готується конкретний спеціаліст: чи для викладання загальноєкологічних дисциплін в школі чи університеті, чи для інженерно-екологічної діяльності, чи для контролюючих екологічних установ, чи для громадської діяльності тощо. На основі цього, важливо ефективно розробити систему управління навчально-дослідним процесом екологічної інноватики, адже «однією з особливостей екологічної освіти є безпосередній зв'язок з профільюючими дисциплінами. Сьогодні жодне інженерне рішення з будь-якого вузькоспеціального питання не може бути назване правильним, якщо воно не відповідає вимогам охорони людини, оточуючого середовища та раціонального природокористування [158, с. 52]». Таким чином, система управління процесом впровадження

екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес повинна враховувати багатошаровість та багатоцільове призначення екологічної освіти, сприяти як ціннісно-світоглядному поширенню екологічних цінностей серед населення, так і ефективно використовувати різноманітні ресурси для формування ефективної спільноти екологів-професіоналів в різних сферах народного господарства, менеджменту, природокористування.

Першим і найважливішим кроком, який може зробити національна система вищої екологічної освіти, з нашої точки зору, є регуляція (оптимізація) навчальних курсів з екології, яка буде спрямована, насамперед, на диференціацію та диверсифікацію спеціального навчально-понятійного, науково-дослідного, виробничо-прикладного змісту різних навчальних спеціальностей та дисциплін екологічного профілю. Важливо, щоб навчання та його зміст ставали як світоглядним, так і спеціально-професійним підґрунтям для того чи іншого професійного поприща випускника-еколога. «Екологізація системи освіти полягає не тільки у насиченні ідеями, поняттями, принципами екології усіх навчальних дисциплін і насамперед професійно-орієнтованих, що створює підґрунтя для підготовки екологічно грамотних фахівців різного профілю, а й зумовлює зміни, спрямовані на оптимізацію впливу суспільства на природу, сприяє формуванню умінь приймати самостійні рішення, оцінювати їх з позиції екологічної доцільності. Отже, екологізація – це педагогічна діяльність, що охоплює шляхи формування інтелектуального розвитку студентів на засадах усвідомленої майбутньої практичної діяльності [169, с. 11]». При цьому, необхідна цілісна, системна державна стратегія щодо підготовки різнопрофільних спеціалістів-екологів, кількість і якість яких відповідали б реальним сучасним вимогам та перспективам економіки, гармонійною складовою якої була б інноваційно-екологізаційна спрямованість.

Новітнім методикам менеджменту навчального процесу з багатьох спеціальностей заважає і застаріла предметна забезпеченість навчальних програм з екологічних спеціальностей. Нова, гуманістично орієнтована

парадигма освіти, соціальні перетворення у суспільстві та загострення екологічних проблем передбачають підготовку фахівця нового типу – людей з гуманістичною спрямованістю, професіоналів із наявністю високого рівня екологічної культури. Водночас зазначимо, що до цього часу у природничих ВНЗ «домінує предметна система навчання, результатом цього є фрагментарність знань студентів, несформованість мотивів професійної діяльності у галузі екологічної практики та освіти і виховання. Водночас аналіз стану екологічної освіти у професійно-технічних та вищих навчальних закладах показує, що в цій галузі існують значні недоліки, зокрема у більшості з них акцентується увага на освітньо-інформаційних аспектах і не докладається належних зусиль для перетворення знань у конкретні переконання та вчинки; недостатньо використовуються можливості екологізації предметів загальноосвітнього і професійно-технічного циклів; екологічні знання студентів мають недостатню професійну спрямованість, що призводить до розриву між вивченням теоретичного матеріалу та практикою [111, с. 50]». Саме на ефективний менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти покладається сьогодні основна відповідальність щодо вирішення цих та подібних проблем, які формалізують та знижують ефективність підготовки різнопрофільних спеціалістів-екологів в нашій системі вищої освіти.

В цьому плані, першочерговим завданням, як відмічають більшість педагогів та науковців, що працюють в даній галузі, є реалізація основних концептуальних засад, які визначені державою в сфері екологічної освіти, але не знайшли достатнього практичного втілення та ресурсної підтримки саме з боку держави та інших суб'єктів навчально-науковою та виробничою діяльності, пов'язаної з інноваційно-екологізаційними процесами. Згідно з Концепцією екологічної освіти України, затвердженої Рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20.12.2001 [130], першочерговим завданням розвитку вищої екологічної освіти є розробка програм навчальних курсів з екології згідно з вимогами часу, міжнародними

принципами, можливостями ВНЗ, потребами регіонів та відповідних стандартів. В навчальних планах всіх ВНЗ (які не готують фахівців-екологів) на бакалаврському рівні необхідно передбачити курс екології, який би включав необхідні теоретичні і практичні аспекти, а також відповідні кожному окремому ВНЗ курси з блоку прикладних екологічних дисциплін (можливо, у блоці вибіркових професійно-орієнтованих дисциплін). Для цього в навчальних програмах ВНЗ одним з обов'язкових курсів лекцій має бути курс «Основи екології» (базові екологічні знання), а також курси блоку «Прикладна екологія» (залежно від профілю ВНЗ – «Агроекологія», «Урбоекологія», «Ландшафтна екологія», «Військова екологія», «Геоекологія», «Екологічні проблеми енергетики», «Екологічні проблеми транспорту», «Екологічне право», «Економіка природокористування» тощо).

Особливе значення має екологічна освіта для студентів педагогічних вищих навчальних закладів, майбутніх вихователів і вчителів, які поряд із загальним високим рівнем екологічної культури мають опанувати методику екологічної виховної роботи.

Суттєве значення має введення спеціального розділу з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування у дипломні (кваліфікаційні) роботи (проекти) випускників технічного, аграрного, військового та інших напрямів підготовки, залучення студентів до виконання науково-дослідних робіт з екологічної тематики, до участі в екологічних гуртках, олімпіадах і конференціях.

Другою, найважливішою функцією вищої екологічної освіти є підготовка фахівців-екологів різного освітньо-кваліфікаційного рівня для освітньої галузі (вчителів, викладачів); для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування; громадських організацій; для підприємств, установ та організацій різних галузей народного господарства.

Кожний окремий ВНЗ на рівні підготовки «спеціаліст» та «магістр» може надавати перевагу підготовці фахівців-екологів того профілю, який необхідний в даний період галузям регіону (екологи аграрники, екологі-енергетики, екологи-лісгосподарники, екотехніки, геоекологи, радіоекологи, екологи заповідної справи, екотоксикологи, інженери техноекологи, військові екологи, екополітики тощо) і організація якого ВНЗ може забезпечити. На магістерському рівні відбувається також спеціалізація у екологічній науці в плані поглиблення і розширення бакалаврського курсу.

В освітньо-професійних програмах підготовки бакалавра, спеціаліста та магістра-еколога необхідно передбачити викладання наступних професійно-орієнтованих дисциплін: «Загальна екологія», «Екологія рослин», «Екологія тварин», «Екологія людини», «Ландшафтна екологія», «Моніторинг навколишнього середовища», блок дисциплін напрямку «Прикладної екології», «Екологічний аудит», «Екологічний менеджмент», «Управління екологічною безпекою», «Основи сталого розвитку», «Екологічна політика», «Економіка природокористування і природоохоронної діяльності», «Нормування антропогенних навантажень», «Сучасні екологічні проблеми», «Екологічна економіка» тощо.

Особливої уваги потребують питання розвитку екологічної освіти у ВНЗ технічного, агропромислового та військового профілю. Зміст вищої екологічної освіти повинен віддзеркалюватися у Державних стандартах вищої освіти за всіма напрямками підготовки згідно положень цієї Концепції. Програми підготовки фахівців-екологів повинні передбачити: здобуття відповідного обсягу теоретичних знань з екології, орієнтованих на майбутню галузеву діяльність; розвиток необхідного обсягу практичних екологічних знань в галузі охорони довкілля та раціонального природокористування, уміння самостійно аналізувати і моделювати екологічні ситуації з орієнтацією на управління ними; розвиток усвідомлення реальності екологічної кризи і шляхів її запобігання; здобуття навичок у розв'язанні галузевих, загальних, локальних і регіональних екологічних проблем, уміння

користуватися екологічними нормативно-правовими документами; розвиток здатності оцінювати екологічні ситуації і здійснювати заходи по охороні довкілля з позицій сучасної екології, політики, економіки, законодавства; формування активної громадської позиції щодо вирішення проблем захисту довкілля і збереження біосфери; вміння активно користуватись сучасними інформаційними технологіями для вирішення екологічних завдань.

Обов'язковим є введення в навчальний процес лабораторних і практичних занять з екології, польових і виробничих екологічних практик, в тому числі на базі структурних підрозділів Мінекоресурсів, органів державної влади, а також за кордоном. Термін екологічних польових практик має бути не менше 3-х тижнів на рік (після 1-го, 2-го, 3-го і 5-го років навчання). Різні екологічні спеціалізації повинні мати різні за змістом, складністю завдань і кількістю годин практики. Тематика курсових та кваліфікаційних робіт (проектів) повинна формуватися насамперед з урахуванням реальних потреб регіону та держави з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Кожний окремих ВНЗ надає перевагу підготовці фахівців-екологів того профілю, який необхідний в даний період галузям промисловості, сільського, лісного та водного господарства, транспорту, енергетики, оборони тощо [130].

Реалізація таких концептуальних засад, звісно залежить від конкретної діяльності університетських спільнот, спрямованої на раціональне структурування навчальних програм, курсів і дисциплін, взаємодію з міжнародними, національними, державними, регіональними та громадськими суб'єктами екологічно-господарської, просвітницької, захисної діяльності, активне застосування найновіших наукових досягнень в освіті професіоналів-екологів, а також, безумовно, на системну регуляцію та оптимізацію навчальних курсів з екології.

Для детальнішого аналізу проблеми оптимізації навчальних курсів з екології наведемо різнопланові приклади того, як в різних вищих навчальних

зкладах України впроваджуються екологічні знання в навчальний процес. При цьому, розглянемо як приклади підготовки спеціалістів-екологів широкого профілю в класичних університетах, так і програми підготовки вузькоспеціалізованих спеціалістів того чи іншого екологічного профілю в різних регіональних вузах, розглянемо програми підготовки спеціалістів для різних народногосподарських галузей, контрольних і адміністративних органів управління тощо. Отже, декілька прикладів підготовки спеціалістів-екологів в різних українських університетах за різними спеціальностями:

1. Перший приклад – класичний університет, в якому ведеться стандартна підготовка спеціалістів-екологів широкого профілю – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (географічний факультет). Підготовка магістрів «Екологія та охорона навколишнього середовища» спрямована на забезпечення фундаментальної теоретичної та практичної підготовки висококваліфікованих кадрів, які б набули глибоких міцних знань для виконання професійних завдань та обов'язків науково-дослідницького та інноваційного характеру в галузі сучасної екології, здатності до самостійної фахової діяльності в умовах вищих навчальних закладів різного рівня акредитації. Перелік навчальних дисциплін для підготовки фахівця ОКР «Магістр» 8.070800 «Екологія та охорона навколишнього середовища» [126, с. 4-5]:

№ п/п	Назва дисципліни	К-сть годин	К-сть кредитів
1	Цивільна оборона	54	2
2	Охорона праці в галузі	36	1
3	Методика викладання екології у вищій школі	54	2
4	Педагогіка та психологія у вищій школі	108	4
5	Філософські проблеми екології	54	1,5

6	Сучасні концепції оптимізації природокористування	162	5
7	Фізичні забруднення довкілля	54	1,5
8	Теорія систем в екології	108	3
9	Сучасні методи екологічних досліджень	243	7
10	Екологічна політика сталого розвитку	144	4
11	Вища освіта і Болонський процес	36	1
12	Інтелектуальна власність	36	1
13	Асистентська практика	432	12
14	Переддипломна практика	540	15
Усього		2061	60

2. У вищих навчальних закладах Донецької області, яка характеризується найбільшим антропогенним навантаженням на довкілля в Україні, здійснюється підготовка фахівців-екологів за наступними напрямками:

- промислової екології (кафедри природоохоронної діяльності, руднотермічних процесів і маловідходних технологій, корисних копалин і екологічної геології, прикладної екології та охорони навколишнього середовища Донецького національного технічного університету);
- біоекології (кафедра ботаніки і екології Донецького національного університету);
- екологічного менеджменту (кафедра природоохоронної діяльності Донецького національного технічного університету, кафедра екологічного менеджменту Донецького державного університету управління);
- комп'ютерного еколого-економічного моніторингу (кафедра комп'ютерних систем моніторингу Донецького національного технічного університету, кафедра фізики нерівновагових процесів, метрології і екології Донецького національного університету) [116, с. 291].

3. В Дніпропетровському національному університеті з 1996 року при фізико-технічному факультеті кафедрою безпеки життєдіяльності

здійснюється підготовка спеціалістів за спеціальністю 7.070801 «Екологія і охорона оточуючого середовища» з присвоєнням кваліфікації інженер-еколог. «Практична спрямованість освіти забезпечується вивченням студентами таких дисциплін, як промислова екологія, моніторинг стану оточуючого середовища та методи вимірювання її параметрів, екологічна та техногенна безпека, природоохоронне законодавство та екологічна експертиза, геоінформаційні системи та обробка даних дистанційного зондування Землі. Окрім того, студенти проходять навчально-виробничу та переддипломну практики на провідних підприємствах Придніпровського регіону (ВО ПМЗ, Дніпрошина, Дніпрококс, Придніпровська ТЕС, Запоріжсталь, ДМЗ ім. Петровського та ін.) В процесі практики студенти знайомляться з технологічними процесами, а також екологічною документацією підприємств. В подальшому з використанням отриманої інформації в процесі виконання дипломних робіт студенти виконують оцінку впливів виробництв на оточуюче середовище, а також розробляють план природоохоронних заходів та проектують обладнання для очистки викидів в атмосферу та стічних вод [1, с. 300]».

4. Вінницький національний аграрний університет готує студентів за спеціальністю «Екологія та охорона навколишнього середовища», спеціалізацією «Екологічний аудит та інспектування». Метою дисципліни «Екологічний аудит та інспектування» є контроль і оцінювання ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації, що склалася на об'єктах (територіях); попередження та припинення негативного впливу певного виду антропогенної діяльності на здоров'я людей і навколишнє природне середовище; виявлення пріоритетів вирішення екологічних проблем та підготовка обґрунтованих еколого-економічних рекомендацій щодо стратегії і тактики розв'язання природоохоронних завдань. Основними знаннями, вміннями та компетенціями випускників за даною спеціальністю визначаються такі: знання про основи загальної методології системного підходу; статус екологічного аудиту за ринкових

умов господарювання; основні концептуальні положення та нормативну основу екологічного аудиту; характерні особливості, сфери дії, об'єкти та суб'єкти екоаудиту; основні завдання і функції екоінспекції; структуру і права екологічної інспекції; вміння проводити комплексний науково обґрунтований контроль певного виду діяльності з метою визначення ступеня його відповідності критеріям екологічного аудиту; компетентно збирати та використовувати в професійній діяльності відповідну інформацію; використовувати нормативну базу щодо впровадження екологозабезпечуючих принципів в певній господарській діяльності тощо [172, с. 4-5].

5. У Харківській національній академії міського господарства розроблена дисципліна «Екологічний менеджмент і аудит» для студентів 5 курсу за напрямом підготовки 0708 «Екологія» спеціальності 7.070801 «Екологія та охорона навколишнього природного середовища». «Дисципліна «Екологічний менеджмент і аудит» відноситься до циклу професійно-орієнтованої, гуманітарної і соціально-економічної підготовки спеціалістів різних форм навчання за спеціальністю «Екологія та охорона навколишнього природного середовища». Поняття про екологічний менеджмент та аудит, організаційні аспекти планування, забезпечення та підготовки еколого-орієнтованого менеджменту персоналу, система менеджменту довілля підприємства, методи і технології еко-аудиту, соціальні аспекти екологічного аудиту – основні компетентнісні моменти навчання. Сучасного змісту дисципліна набула після річного науково-педагогічного стажування автора в Університеті Бордо, Франція у 2008 – 2009 рр., курсів підвищення кваліфікації інженерів в Університеті Хоккайдо, Японія у 2007 році, спілкування із знаними фахівцями в галузі моніторингу довілля та екології підчас виконання міжнародного проекту «Вища освіта та ринок праці в галузі охорони довілля», за підтримкою Європейської Ради (TEMPUS TACIS) та дослідницького проекту «Дніпро» за схемою підтримки Міністерства освіти і науки України та Міністерства закордонних справ Франції [31, с. 4].

б. Ключовим осередком навчально-наукової діяльності в сфері екології в Україні є Одеський державний екологічний університет, в якому здійснюється випуск спеціалістів за багатьма спеціальностями. Для прикладу розглянемо дві з них, які носять різнопрофільну спрямованість. Виділимо для них профільюючі дисципліни. Так, для спеціальності 7.09020101 «Водні біоресурси» спеціалізації такими є – управління та охорона водних біоресурсів: розведення риб; фізіологія риб; рибогосподарська гідротехніка; основи промислового рибальства; спеціальна іхтіологія; ботаніка з основами гідроботаніки; вступ до спеціальності (водні біоресурси і аквакультура); методика дослідної справи; іхтіопатологія; біологічна продуктивність водних екосистем; менеджмент і маркетинг у рибництві; гідробіологія; основи рибоохорони; екологічне нормування і районування водних екосистем; гістологія і ембріологія водних тварин; загальна іхтіологія; ставове рибництво; бухгалтерський облік у рибництві; оцінка, прогнозування і управління якістю вод рибогосподарських водойм; теорія динаміки стада риб; нормування навантаження на природне середовище; організація виробництва у рибництві; індустриальне рибництво; технологія переробки риби; основи марікультури; рибництво в ріках, озерах і водосховищах та інші [109]. Профільюючі дисципліни для спеціальності 8.04010601 «Екологія та охорона навколишнього середовища», спеціалізації – прикордонний екологічний контроль: організація управління в екологічній діяльності; екологічне інспектування; стандартизація продукції аквакультури; екологічне законодавство; методи та засоби екологічного контролю; управління природокористуванням; екологічне право; правові засади екологічного контролю; вступ до фаху (охорона навколишнього середовища); юридична відповідальність за екологічні правопорушення; нормування антропогенного навантаження на природне середовище; екологічна експертиза; правові засади екологічного аудиту; заповідна справа; організація митної служби України; міжнародна екологічна діяльність; екологічний контроль на державному кордоні України та інші [109].

Розглянувши такі приклади організації навчання професіоналів-екологів різних спеціальностей і спеціалізацій, можемо зробити висновок про те, що в Україні достатньо розгалужена мережа навчальних закладів, які готують спеціалістів-екологів різних профілів, при чому враховується як необхідність широкопрофільних спеціалістів, так і спеціалізованих професій, в тому числі в залежності від регіонального розташування вищого навчального закладу. Позитивом є і те, що в більшості галузевих університетів (наприклад, аграрних) приділяється значна увага екологічним дисциплінам, а в багатьох і готуються спеціалісти-екологи, чия діяльність буде пов'язана з профілем вузу. Позитивним є і широкий спектр спеціальностей управлінсько-економічного та адміністративно-контрольного спрямування, що присвячені екологічній проблематиці. Зрештою, наявні такі великі центри екологічної науки і освіти, як Одеський державний екологічний університет.

Водночас, необхідно відмітити і низку значних недоліків в структурному, змістовному та предметному наповненні системи навчання професіоналів-екологів в українських вузах. По-перше, екологи широкого профілю, що навчаються в неспеціалізованих вузах, а часто і на неспеціалізованих факультетах, в більшості випадків отримують достатньо широку, але надто неспеціальну освіту, що розмиває поле їх професійної компетенції. По-друге, в багатьох спеціально-галузевих вузах спеціальності екологічні змістовно забезпечуються достатньо формально, коли основою їх навчання є спеціальні предмети, що відповідають галузевим вимогам, але мело спрямовані на екологізаційну складову. По-третє, в абсолютній більшості українських вищих навчальних закладів, як відмічають спеціалісти, є застарілою і непридатною для сучасних умов матеріально-дослідна база, а сам навчальний процес є занадто відірваний від науково-дослідної практики або виробничих процесів.

Отже, одним із завдань менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі вищої освіти в Україні є вдосконалення, диверсифікація,

оптимізація навчальних курсів з екології, які по-перше повинні бути приведені у відповідність до загальносистемних вимог, а по-друге – відповідати запитам освітніх та професійних спеціальностей, конкретним екологічним ситуаціям в регіонах, потребам у певного роду спеціалістів в різних галузях народного господарства.

Для ілюстрації ефективної форми менеджменту інноваційно-освітньої діяльності є управлінська, освітня, науково-дослідна та кадрово-забезпечувальна взаємодія університетів, дослідних лабораторій та уряду США. Для прикладу можна взяти управлінські взаємозв'язки між Університетом Каліфорнії та Ліверморською національною лабораторією Департаменту енергетики США, в якій проходять практику, проводять дослідження, отримують роботу, зокрема, студенти-екологи, які вчаться в даному університеті [240]. Як сказано на офіційному веб-сайті Ліверморської лабораторії, лабораторія є «головною науково-дослідною та дослідно-конструкторською організацією для вирішення проблем національної безпеки». Вона відповідає за безпеку і надійність ядерної зброї США, застосовуючи в її розробках досягнення сучасної науки і техніки. Також лабораторія займається дослідженнями в галузі наук, не пов'язаних з оборонною діяльністю, таких як енергетика, екологія та біологія. Кожен рік біля 300 – 400 студентів мають можливість пройти дипломну практику чи післядипломне підвищення кваліфікації в Ліверморській національній лабораторії (США), робота якої в основному присвячена ядерним дослідженням, однак значна увага приділяється роботі зі студентами-екологами, чия освіта визнається головним інноваційним підґрунтям подальшого розвитку американської нації [227]. Таким чином, забезпечується взаємодія освіти, науки, національного врядування, системи національної безпеки, промисловості та бізнесу, на єдності яких ґрунтується міць американської нації. При цьому, саме інноваціям в освітянсько-науковій сфері надається пріоритет, а екологозабезпечуючі спеціальності є

обов'язковими в будь-якій сфері досліджень чи бізнесу, навіть коли справа стосується проблем національної безпеки.

Якщо американський досвід переймати важко через несумірність ресурсної бази освіти, науки, бізнесу та держави, то варто звернути увагу на приклади східноєвропейських країн, які протягом останніх двох десятиліть зробили значний поступ у впровадженні ефективних технологій управління інноваційно-екологічними впровадженнями в сфері освіти і науки, а також їх взаємозв'язку із соціально-економічним, громадським, соціоприродним середовищем. Для прикладу розглянемо Варшавський університет екології та управління, який є одним з найкращих та найбільших навчальних закладів Варшави, заснований 1995 року. На екологічному факультеті в даний час виокремлюються конкретні напрямки і програми навчально-наукової діяльності студентів, зокрема: математичне моделювання прогнозування поширення окремих інвазивних чужорідних видів рослин у різних місцевостях Польщі та їх використання в активній захисту природи і ландшафту в районі Кампінос Національний парк; дослідження частки газів (O_2 , CO , CH_4 , H_2S) у формуванні хімічного складу води з окремих відкритих ландшафтів, екологічних систем, водоносних горизонтів; технічні та екологічні аспекти сталого розвитку туризму на Бузі та Нарві; дослідження вмісту летких галогенованих аліфатичних вуглеводнів у водопровідній та переробленій воді у Варшаві; рослинність областей деградованих в процесі промислової та комунальної діяльності тощо. Відповідні дослідницькі теми забезпечуються як педагогічно-методичним, так і лабораторно-експериментальним супроводом [204]. Окрім того, по закінченню університету студенти продовжують роботу в установах і підприємствах за профілем своєї наукової роботи, адже вона має, як бачимо, практично-орієнтовану специфіку.

Окрім того, з нашої точки зору, навчальний процес та його змістовна частина, які стосуються такої соціально-інклюзивної спеціальності, як екологія, повинні бути тісно пов'язані з діяльністю виробництва регіону,

бізнесових і громадських структур, місцевих і державних органів управління і контролю тощо. Особливо це важливо в державі, де екологічні проблеми вимагають негайного, невідкладного вирішення. В розвинутих країнах держава і корпорації беруть на себе значну міру відповідальності за освіту спеціалістів в галузі екології. «Корпорації Америки витратили за останні 20 років 850 млрд. доларів на ліквідацію наслідків забруднення середовища. Баланс між діловим співтовариством та екологічною відповідальністю змістився в бік останньої: підприємці почали усвідомлювати, що попередження хвороби вартує дешевше, ніж її лікування. Будь-які видатки на великі екологічні програми стали сприйматися як вкладення в благополуччя світу в цілому [174, с. 24]». Таким чином, процес оптимізації навчальних курсів з екології повинен враховувати і сприяти тісній співпраці освітянських та науково-дослідних університетських колективів із виробництвом, адміністрацією, бізнесом регіону та державою загалом з метою інноваційного сприяння екологозберігаючим технологіям, виробничим процесам, громадській активності та світогляду.

Ще одним важливим аспектом розвитку менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти є корегування змісту навчальних дисциплін у напрямі посилення їх екологічної складової. В більшості українських університетів, на жаль, екологізація навчального процесу зупинилася на рівні введення окремої дисципліни – «Основи екології», тоді як справжня екологізація, з нашої точки зору повинна носити системний і неперервний характер. «Справжність вищої екологічної освіти визначається не тільки наявністю відповідного курсу – це зрозуміло само собою, – а «екологізацією» всього навчального процесу – природничих і гуманітарних дисциплін, виробничої і невиробничої практики студентів, а також виховного процесу в урочний і позаурочний час [90, с. 229]». Тому на освітянські колективи покладається сьогодні відповідальність за змістовне наповнення екологічною проблематикою різноманітних дисциплін з метою

екологізації як світоглядно-ціннісних так і професійних смислів і компетенцій професіоналів різних спеціальностей.

Важливо, що корегування змісту навчальних дисциплін у напрямі посилення їх екологічної складової несе на собі важливу соціально-формуючу функцію – створення феноменологічного фундаменту збережувального ставлення до природи, оточуючого середовища, спільноти і самого себе. «Формування екологічної компетентності – цілеспрямований тривалий процес підготовки особистості до виконання екологічних функцій, що включає оволодіння екологічними знаннями, умінням, розвитком відповідної мотиваційної діяльності, які забезпечать здатність майбутнього фахівця науково обґрунтовувати, вибирати, застосовувати та створювати, природо безпечну технологію [22, с. 318-319]». Такої мети можна досягати лише за умов вибудовування ефективної системи менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі національної освіти, яка орієнтуватиметься на загальнопланетарні гуманістичні ідеали природозбереження.

Значна гострота сучасних екологічних проблем вимагає скоординованих зусиль представників природничих, технічних і соціальних наук як у розробці загальної стратегії подолання екологічної кризи, так і в прикладних дослідженнях і створенні природозберігаючих технологій. Адекватну відповідь на такі багатоаспектні питання зможе дати лише еколог з високим рівнем інтегрованих знань. «І хоча науковці України звертають увагу педагогів на те, що курс екології складний і важкий для засвоєння, пояснюючи цю ситуацію саме міждисциплінарним статусом науки, міжпредметні зв'язки, а тим більше інтеграція знань на вищих рівнях, як показали дослідження, не знаходять відповідного впровадження у навчально-виховному процесі підготовки еколога [13, с. 4]». Це й обумовлює актуальність теми нашого дослідження. «Для екологічної професійної освіти характерною є ще одна особливість: майбутній фахівець повинен бути професіоналом, а також мати високий рівень загальнотеоретичної

підготовки. Аналіз навчальних планів свідчить, що в професійній підготовці екологів суттєво домінує спеціальна підготовка над загальнотеоретичною. Однією з причин цього є, очевидно, недостатня інтеграція загальнотеоретичних і професійно орієнтованих навчальних дисциплін у системі підготовки еколога [13, с. 5]». Отже, корегування змісту навчальних дисциплін вимагає нагального, науково-обґрунтованого, системного підходу до впровадження в них екологічної складової у вигляді наскрізного змістовного екологічно-інноваційного та світоглядно-ціннісного компонента.

Менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти також повинен враховувати необхідність створення сприятливого для навчальної і наукової творчості освітнього середовища. Враховуючи те, що формування та рівень освоєння відповідних компетентностей людиною залежить від освітньо-культурного середовища, в якому вона перебуває, найбільш сприятливими, на нашу думку, умовами для розвитку і формування професійної екологічної компетентності студентів університету є:

- застосування принципу міждисциплінарності та посилення інтеграції теоретичних знань студентів в їх професійній підготовці шляхом насичення змісту дисциплін природничо-наукової і професійної підготовки екологічною складовою;
- розробка оригінальних програм самостійної роботи студентів, що передбачають активний пошук та обробку інформації;
- організація практики на підприємствах, організаціях, фірмах із передовим досвідом;
- запровадження комплексного курсового і дипломного проектування між профільюючими кафедрами;
- залучення студентів до розробки реальних екологічних проектів, громадського екологічного руху, участі у конференціях та семінарах [101, с. 101].

Розробка змісту навчальних програм у напрямі посилення їх екологічної складової не тільки є вимогою часу, але й нагальною

необхідністю на шляху української вищої освіти до європейських освітніх стандартів та європейського єдиного простору вищої освіти. З одного боку, принципи інтеграції екологічного знання до університетського змісту навчання є зрозумілими та розробленими як в Європі, так і в Україні, але з іншого – для їх застосування необхідна системна, безперервна праця, спрямована на методичне і наукове їх забезпечення. «Екологічна освіта у вищих навчальних закладах має здійснюватись в тісному зв'язку з фізичною, хімічною, інженерно-технічною, економічною юридичною та гуманітарною освітою в процесі вивчення всіх природничих та спеціальних дисциплін, які в тому або іншому ступені торкаються різних аспектів природокористування. Екологічна освіта в системі вищої школи впроваджується та розвивається за такою схемою: 1) базова екологічна освіта студентів на основі вивчення загальних гуманітарних та природничих дисциплін; 2) самостійний курс з основ екології; 3) подальше формування екологічних знань при вивченні спеціальних та прикладних дисциплін, а також прикладних екологічних практикумів; 4) узагальнення і закріплення екологічних знань в практиці, залучення студентів до науково-дослідної роботи з екологічної тематики; 5) використання усвідомлених екологічних знань при дипломному проектуванні [103, с. 18]». Така схема повинна доповнюватися ефективними управлінськими технологіями, здатними поєднати в цілісну, наповнену екологічними цінностями картину, в якій поєднуюватимуться прагнення викладачів і студентів до навчально-наукового пошуку, змістовно-методичне та матеріально-технічне забезпечення такого пошуку, а також його зв'язок з реальними можливостями практичного застосування в виробничій, соціально-економічній, адміністративно-управлінській тощо сферах.

Окрім того, менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти повинен враховувати важливість гуманізації та ефективної світоглядно-ціннісної вмотивованості всіх суб'єктів навчального процесу. «Поєднання технічної та гуманітарної складової з фахової професійної підготовки цілеспрямоване на активізацію мотивації навчально-пізнавальної

діяльності, індивідуалізацію й самостійність навчання. Це в кінцевому результаті дозволить поетапно формувати нові знання та вміння з управління екологозберігаючими інноваційними проектами по забезпеченню збалансованого природокористування, охорони довкілля з метою зменшення небажаних екологічних, економічних та соціальних наслідків й збереження генофонду українського народу [128]». У зв'язку з цим, можемо робити висновок про те, що менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі національної вищої освіти є не просто управлінсько-освітнім процесом, але несе на собі відповідальність за подальший розвиток країни в руслі європейських цінностей природозбереження та ощадливого ставлення до природних ресурсів.

Окрім того, екологізація вищої освіти має носити глибинний, фундаментальний, гуманістичний імпульс для того, щоб спеціаліст в тій чи іншій галузі ставився до цінностей природозбереження не формально чи зневажливо, а як до цінностей що лежать в основі світобачення і професійної діяльності. «Аналіз сучасного стану екологічної грамотності майбутніх спеціалістів виробничої сфери засвідчує, що у значної частини цієї категорії молодих людей переважає утилітарний підхід до природи, проблеми екології не включені в систему особистісних цінностей, не є частиною їхніх моральних переконань, для багатьох із них притаманний пасивно-споживацький рівень взаємодії з природою. Нерідко екологічні знання, отримані в процесі навчання, мають невпорядкований, безсистемний характер, уміння і навички екологічного спрямування носять переважно вузько кон'юнктурне забарвлення, не співвідносяться з аксіологічною життєвою домінантою – гармонізацією суспільства й природи, необхідності збереження як цінності людини, так і навколишнього природного середовища [39, с. 3]». У зв'язку з чим, корегування змісту навчальних дисциплін у напрямі посилення їх екологічної складової повинне здійснюватися і проходити при системній взаємодії гуманітарних і технічних технологій навчання, із застосуванням найновіших педагогічних методик, в

основу яких покладені гуманістично-інноваційні принципи навчання та виховання.

Поряд з необхідними навчально-методичними освітянськими інноваціями в галузі системної екологізації вищої освіти не менш важливим є менеджмент екологозабезпечуючого позанавчального процесу, який має організаційно підтримувати навчально-виховні засоби прищеплення молоді та широким масам населення цінностей природозбереження та ощадливого ставлення до природних ресурсів. Екологічна освіта не є простим впровадженням певного змісту в навчальні програми та дисципліни, вона є світоглядно-ціннісним феноменом, який є складовою життєдіяльності людини протягом всього часу індивідуальної та соціальної активності, соціокультурної творчості. «Екологічна освіта як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, повинна спрямовуватися на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України (у тому числі через екологічне просвітництво за допомогою громадських екологічних організацій), екологізацію навчальних дисциплін та програм підготовки, а також на професійну екологічну підготовку через базову екологічну освіту [14, с. 164]». Управління позанавчальною екологозабезпечувальною активністю студентів повинне враховувати те, що в такій діяльності студенти відіграють подвійну роль – навчаючись самі, вони несуть екологічні цінності іншим: до місцевих громад, підприємств, в суспільство в цілому. Враховуючи це, менеджмент екологозабезпечуючого позанавчального процесу перетворюється на ще більш значуще соціально-громадське явище.

Студенти, що навчаються на різноманітні екологічні спеціальності, повинні усвідомлювати те, що вони несуть в сучасному українському суспільстві та в світі в цілому важливу соціокультурну місію, адже від їх подальшої діяльності залежатимуть долі громад, регіонів, міст, територій тощо. Таке усвідомлення може набуватися лише при активній громадській та

просвітницькій діяльності, яка виходить за межі навчальних курсів, адже «будуючи демократичне громадянське суспільство на основі людського виміру, не можна розв'язати кризові антропотехногенні проблеми відірвано від політики, економіки, історії, культури, традицій, буття етносу; закономірним є формування новітнього політико-екологічне мислення в суспільстві не лише на засадах екологічного права, що вибудовується державою у відповідності до світових стандартів, але й структури, традицій і принципів виховання, кращих взірців національної екологічної етики, людської моралі, суспільної культури [28, с. 24]». Отже, екологічна проблематика в світі, який стоїть перед загрозою багатьох криз, а особливо такі суспільства, як українське, в яких реальні екологічні загрози доповнюються екологічним невіглаством населення, екологічна освіта та екологічна громадська, позанавчальна діяльність студентів набуває особливого просвітницького, світоглядно-ціннісного, суспільно важливого значення.

В цій діяльності повинна взяти участь і держава, створюючи сприятливі умови для активної громадської діяльності студентів, викладачів, просвітницьких і волонтерських екологічних громадських організацій тощо. За умов розширення університетської автономії вищі навчальні заклади могли б розраховувати навантаження на студентів і викладачів з урахуванням їх позанавчальної, громадської активності, що особливо важливо в сфері екологічного масового просвітництва. Саме університетські спільноти сьогодні могли б стати потужним суб'єктом неформального екологічного просвітництва широких мас населення. «Неформальна екологічна освіта – це масова освіта та виховання всіх верств і категорій населення як зайнятого в виробничих і військовій сферах діяльності, так поза цими сферами за допомогою планових занять, засобів масової інформації (телебачення, радіо, газет, журналів, брошур, електронних засобів), організації постійно діючих стаціонарних і тимчасових та пересувних фотовиставок екологічного змісту, екологічних фестивалів (шкільних, університетських, молодіжних), олімпіад,

конкурсів, організації тематичних екологічних науково-популярних лекцій силами різних товариств охорони довкілля та громадських екологічних організацій, товариства «Знання», співробітників Міністерства екології та природних ресурсів України, Академій наук, викладачів вищих навчальних закладів та співробітників тощо. Крім того неформальній екологічній освіті населення мають сприяти театри, кіно, краєзнавчі музеї, релігійні установи, зоопарки, природничо-заповідні об'єкти, туристично-краєзнавчі організації [130]». Таким чином, в суспільстві де екологізаційні зміни в структурі масової свідомості є нагальною необхідністю освітянські спільноти повинні брати на себе значну міру відповідальності за їх впровадження, а менеджерський вплив на впровадження екологозабезпечуючих інновацій в систему освіти повинен, зокрема, передбачати активну і ефективну позанавчальну діяльність студентів-екологів, яка сприятиме як їх особистісному і професійному розвитку, так і прищепленню екологічних цінностей природозбереження широким масам населення.

Зрештою, надзвичайної актуальності в сучасній ситуації набуває питання менеджменту кадрової політики в сфері екологозабезпечуючих спеціальностей. Це стосується всього народногосподарського, виробничого, соціально-економічного, адміністративно-контрольного комплексу суспільних взаємовідносин, адже лише на основі інноваційних, екологозберігаючих принципів можна будувати конкурентоспроможну економіку і суспільство, а фундаментом для цього можуть бути лише високопрофесійні і глибоко свідомі кадри. «Проблема ефективного управління виробництвом є, перш за все, проблемою ефективної роботи з кадрами, а найгострішою на сьогодні є проблема екологічного менеджменту [162, с. 126]». Враховуючи те, що в Україні немає тривалої традиції системної підготовки екологозабезпечуючих кадрів, сьогодні на менеджмент екологозабезпечуючих інновацій в системі національної вищої освіти покладається доленосна відповідальність щодо створення такої традиції.

При цьому, при вибудовуванні системи управління інноваційно-екологічними освітянськими процесами найважливішим завданням є створення сприятливого економічного, соціального, громадського, політичного клімату для продовження їх впровадження у виробництві, економіці, державному і громадському адмініструванні. «Якщо проблема технологічної підготовки випускників вишів в Україні розв'язується за рахунок все більш активної інтеграції в систему європейської й міжнародної освіти, то проблема безпеки виробництва для природного середовища й досі чекає вирішення. Це робить проблему екологічної освіти і виховання еколого-господарських кадрів особливо актуальною, що вимагає комплексного підходу до її аналізу та розв'язання [111, с. 47]». Технологічна і екологічна відсталість господарчого комплексу може бути подолана передовсім за рахунок підготовки і перепідготовки кадрів спеціалістів, задіяних у галузі екологозабезпечуючих інноваційних технологій. Насамперед для цього необхідні на державному рівні «прийняття і реалізація регіональних програм державного розподілу молодих фахівців екологів [116, с. 291]». Такі програми є важливим етапом та складовою частиною менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі вищої освіти і повинні розроблятися в безпосередньому зв'язку з навчальним процесом та дослідницькою роботою, яка проводиться в університетах.

В цьому плані актуалізується диверсифікація та компетентнісна актуалізація професії екологічного менеджменту, який повинен стати одним з найважливіших освітніх напрямів в процесі екологізації національної економіки і, особливо, виробничої сфери. На підприємствах в діяльності екологічного менеджера виокремлюється чотири напрями: 1) аналітична робота; 2) навчання та підготовка кадрів; 3) забезпечення необхідного психологічного настрою та мотивації поведінки людей, їх націленість на екологізацію виробництва; 4) організаційна робота, спрямована на технічне вдосконалення підприємства, належне використання наявної техніки та технологій [140, с. 151]. Таким чином, менеджер з екологічних питань на

підприємстві повинен бути своєрідною «зв'язковою ланкою» між виробничою і освітянською сферою, визначати методи взаємодії між виробничими та навчально-дослідними процесами.

Окрім того, в процесі менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі вищої освіти, безумовно, необхідно враховувати регіональні, виробничі, соціально-економічні вимоги щодо ключових професійних компетенцій випускників-екологів різних профілів та спеціальностей. Саме таке завдання є одним з головних, яке постає перед системою екологічного менеджменту, що сьогодні формується на українських підприємствах. «Система екологічного управління та менеджменту повинна бути орієнтована на реалізацію продуктивного процесу, в якому можна виділити підготовчий етап, етап безпосереднього виробництва, а також маркетинговий етап – просування екологічних товарів та послуг від місця виробництва до кінцевого споживача. Процесний підхід до екологічного менеджменту може бути реалізовано в межах здійснення підприємницької справи, що здійснюється у вигляді однієї загальної бізнес-операції екологічного спрямування і складається з певних елементів: ідеї, формування задуму (мети та завдань операції); планування; заключення контрактів; ресурсного забезпечення операції; виробництва продукції та надання послуг; реалізації продукції (послуг). Таким чином, проведення бізнес-операції в умовах екологізації виробництва або в межах розвитку екологічного підприємництва, безумовно, потребує формування ефективної системи екологічного управління та менеджменту. Крім того, процесний підхід до природогосподарювання, проведення екологічно спрямованих бізнес-операцій потребує застосування механізмів логістичного та маркетингового управління як складових екологічного менеджменту [200, с. 231-232]». Таким чином, менеджмент кадрової політики в екологозабезпечуючій сфері повинен враховувати всю різноманітність і різнонаправленість завдань, що постають перед підприємством, організацією в сфері впровадження, популяризації, реалізації різноманітних екологозабезпечуючих програм і

проектів. Саме тут визначну роль відіграватимуть компетентнісні характеристики випускники вузів з різних екологічних спеціальностей (технологічних, інженерних, природоохоронних, управлінсько-економічних, педагогічно-просвітницьких тощо).

В цьому аспекті актуалізується і підвищується значення гуманітарної підготовки спеціалістів-екологів різних профілів, адже однією з головних компетенцій еколога в сучасному суспільстві повинна бути здатність до заохочення працівників, адміністраторів, громадян, загалом, до природоохоронної поведінки, до дотримання екологозабезпечуючих принципів у виробництві, розподілі і споживанні благ. «Поряд із теоретико-економічними та екологічними положеннями слід узагальнювати також соціально-психологічні основи екологоорієнтованого управління. Зокрема, йдеться про дослідження проєціювання теорій мотивації в площину еколого-економічних відносин, а також особливості екопсихологічного підходу до вирішення проблеми забруднення довкілля. При цьому мотивацію слід розглядати в її широкому тлумаченні – як систему зовнішніх і внутрішніх мотиваторів, які враховують соціально-психологічні особливості не тільки окремого індивіда, але й здебільшого колективів, соціальних груп і організацій у галузі еколого-економічних відносин [94, с. 20]». Таким чином, кадровий менеджмент в сфері екологозабезпечуючих технологій повинен стати фундаментальною основою (адміністративно-виробничою, соціально-економічною, громадсько-стимулюючою, соціально-психологічною, мотиваційною) для системного і ефективного співробітництва та взаємодії між виробничо-економічним та освітянсько-науковим співтовариством нашої країни.

Таким чином, розглянувши різноманітні ознаки та чинники формування в Україні системи менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти в епоху глобалізації, можемо стверджувати, що така система є фундаментом для подальшого організаційного управління складним структурним комплексом, який поєднує в собі освіту, науку,

виробництво, політику, адміністрування та управління всіма процесами, тим чи іншим чином пов'язаними з екологізацією. «Доктрина екологізації суспільства, парадигма освіти, концепція природокористування – це основні фактори, що сьогодні формують наше недалеке майбутнє [129, с. 137]». Звідси надзвичайна актуальність теоретичної розробки ефективної системи управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в усіх сферах суспільного функціонування, первинною з яких повинна бути освіта, як середовище породження основних соціальних смислів та тенденцій розвитку. Враховуючи все вище сказане, зробимо низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, розглянувши національну специфіку системи управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в навчальний процес вищих учбових закладів, ми виокремили основні проблеми, що заважають ефективному функціонуванню цієї системи, серед яких основними, з нашої точки зору є: комунікативно-інноваційна розірваність між університетським середовищем та сферою науково-технологічного, виробничого, соціально-господарського, комунально-громадського, регіонального тощо застосування результатів навчально-дослідної діяльності випускників-спеціалістів; відсутність методології, орієнтованої на інтенсивні технології створення системи неперервної екологічної освіти в університетському середовищі (зокрема, це проявляється в надмірній кількості випускників-екологів, які готуються в більше ніж 100 українських вищих навчальних закладів без інтенсифікованої та інноваційно-спрямованої спеціальної підготовки); розмитість сфери застосування людських, навчальних, наукових, виробничо-дослідних, природних тощо ресурсів задля підвищення інноваційності екологічної освіти, застарілість та неактуальність багатьох ресурсних баз та вимог; відсутність єдиного теоретико-методологічного підходу до проектування, формування і оптимізації функціонування менеджменту екологічної освіти у системі надання послуг у конкретно-господарських сферах навчання і виробництва на регіональному

рівні; зрештою, відсутність загальнонаціонального, державного, регіонального та громадського реального попиту на високоефективну системну роботу в сфері освітньої та наукової інноваційно-екологічної діяльності.

По-друге, проаналізувавши державну концепцію розвитку екологічної освіти, розглянувши приклади діяльності українських університетів, які випускають спеціалістів-екологів як широкого профілю, так і конкретних спеціалізацій в різних регіонах, а також вивчивши можливості запозичення досвіду впровадження екологозберігаючих інновацій в системі освіти розвинутих країн, ми визначили необхідність регуляції (оптимізації) навчальних курсів з екології, яка потребує в українських реаліях, насамперед: більшої спеціалізованості навчання спеціалістів-екологів широкого профілю; позбавлення надмірної заформалізованості змісту навчання екологів із конкретними природоохоронними чи адміністративно-контрольними спеціалізаціями; забезпечення факультетів та університетських лабораторій найновітнішою інноваційною матеріально-технічною і дослідницькою базою, що зумовлено застарілими матеріалами і технологіями, які використовуються в українських вузах; налагодження конкретних, прикладних взаємозв'язків між освітніми і науково-дослідними університетськими спільнотами та громадами, діловими колами, адміністративно-контрольними органами регіону та держави.

По-третє, обґрунтовано необхідність корегування змісту навчальних дисциплін у напрямі посилення їх екологічної складової. При цьому як вища екологічна освіта різних профілів, так і інші спеціальності сьогодні потребують наскрізного насичення гуманітарних, технічних, профільних дисциплін екологічно-інноваційним змістом. Наповнення екологічним змістом дисциплінарного наповнення навчання у вищому навчальному закладі повинно враховувати багатовимірність і поліфункціональність екологізації навчального процесу, адже екологічні цінності мають як профільно-технологічне, так і соціально-гуманітарне та гуманістично-

інноваційне значення. Цим зумовлена необхідність значної зміни змістовного наповнення процесу навчання у вищій школі у напрямі його екологізації, що є одним з найважливіших завдань саме менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти в епоху глобалізації.

По-четверте, розглянуто та актуалізовано проблему менеджменту екологозабезпечуючого позанавчального процесу. Питання організації та управління позанавчальною активністю студентів екологів носить багатовимірний характер, зокрема, його актуальність зумовлюється як необхідністю прищеплення самим студентам почуття громадської, суспільної відповідальності, яке повинне бути домінуючим в їх професійній діяльності, так і можливістю протягом позанавчальної просвітницької, волонтерської роботи прищеплювати екологічні, природозбережувальні цінності та переконання широким масам населення. Менеджмент екологозабезпечуючого позанавчального процесу повинен бути цілісною складовою управління навчально-інноваційної активності суб'єктів освітнього простору загалом, тобто види робіт, пов'язані з екологозабезпечуючими інноваціями, що здійснюються поза межами стандартизованих навчальних програм, курсів та дисциплін, також повинні враховуватися і бути важливим складовим елементом загального навантаження студентів і викладачів.

По-п'яте, визначено як один з ключових системних елементів менеджменту екологозабезпечуючих інновацій взаємозв'язок між навчально-дослідною діяльністю суб'єктів університетського середовища та кадровою політикою в сфері екологічного захисту на підприємствах, в адміністративному управлінні, державному контролі. Менеджмент кадрової політики в сфері екологозабезпечуючих технологій в ситуації, коли українській економіці не вистачає компетентних та особистісно зацікавлених спеціалістів в цій сфері, надзвичайно актуалізує значення вищої екологічної освіти, яка саме сьогодні створює компетентнісно-кадровий потенціал майбутніх спеціалістів-екологів різного профілю. Таким чином, менеджмент

екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти як фундамент вибудовування кадрового потенціалу національної економіки перетворюється на один з основних чинників становлення української нації в якості гармонійної складової європейської соціокультурної спільноти, в якій однією зі світоглядно-культурних основ є цінності екології та природозбереження.

ВИСНОВКИ

Екологізація освіти та виховання є процесом наповнення їх змісту знаннями, цінностями, переживаннями, інформацією, технологіями і т. ін. , які формують у людини відповідну свідомість, формують компетенції та способи діяльності, спрямовані на відвернення чи мінімізацію екологічної загрози, яка посилюється.

Аналіз ситуації показує, що її коріння – в недостатньому усвідомленні людиною тих наслідків, які несуть з собою її зневажливе, руйнівне ставлення до навколишнього середовища, екологічно нехлюйська діяльність. Справедливим є й інше: людину треба навчати й виховувати вмінню і потребі жити екологічно безпечним чином. Формувати її почуття і волю, компетенції жити, творити, перемагати оптимально узгодженим з Природою і Культурою чином. В дисертації доведено, що найбільш дієвим чинником цього є освіта. Екологізація освіти таким чином постає як основний, стратегічний ресурс подолання екологічної загрози й формування еколого-безпечного життя та творчості.

У дисертаційному дослідженні обґрунтовується новітнє наукове бачення особливостей екологізації освіти та виховання в українському освітньому просторі, обґрунтовуються моделі її здійснення. та інших положеннях, що виносяться на захист.

Доведено, що проблема екобезпечного розвитку людства не тільки не зійшла з арени актуальних проблем сучасності, але й загострилась. Однією з головних причин цього є не раціональна рефлексія людством наслідків глобалізації та інформаційної революції. Поверховість, з якою в ряді регіонів і країн світу люди підходять до вирішення екологічної проблеми, призвела до відтворення загрози, без відвернення якої людство не має майбутнього.

Вперше у вітчизняній літературі останніх десятиліть екологізація освіти та виховання обґрунтовані як тенденція їх розвитку в епоху глобалізації;

подальший розвиток отримало положення про визначальні місце та роль освіти та виховання у формуванні свідомості, почуттів і волі людини для реалізації завдань упередження, мінімізації, ліквідації екологічної безпеки; узагальнені основні підходи та вимоги до забезпечення екологізації освіти, що склались у вітчизняному освітньому просторі; здійснено порівняння цього процесу з аналогічними процесами в провідних країнах європейського простору; доведено, що екологізація освіти розгортається як об'єктивна тенденція її розвитку у відповідь на потребу захисту від все більш зростаючої загрози, що відтворюється безгосподарською діяльністю людини, її руйнаційним, споживацьким ставленням до Природи, соціуму і культури; проаналізовані сучасний стан та основні напрями менеджменту екологічної освіти, обґрунтована його оптимальна модель для сучасного стану і потреб її модернізації, що розгортається в освітніх системах України та провідних країн європейського простору.

Інституалізації екоосвіти, тобто включення екологічної компоненти освіти до базової частини освіти, виразно окреслює спроби обґрунтувати необхідність створення самостійної галузі освіти – екоосвіти – на базі спеціально розробленої методологічної платформи, яка дозволила б чітко сформулювати її цілі й завдання, методичний і дидактичний інструментарій тощо. У найзагальнішому вигляді ця платформа означається як екологізація освітньої сфери, а також передбачає експансію принципів екоосвіти в інші складові освіти. Освіта в цій галузі здійснюється протягом всього життя людини і є невід'ємною частиною процесу загальної та професійної освіти; вона має зосереджуватися на практичних проблемах і носити міждисциплінарний характер, інтегруючи знання різних наук, що допоможе зрозуміти екологічні цінності, сприяючи колективній стабільності і приділяти основну увагу проблемі екологічного виживання людини.

Разом з тим, освіта з питань навколишнього середовища не повинна бути лише ще одним предметом, який підлягає включенню в існуючі навчальні плани і програми, а має стати каталізатором оновлення системи,

концепцій і методів навчання. Вона не має обмежуватися системою формального навчання; нагальною потребою є об'єднання навчання з питань охорони навколишнього середовища з іншими формами діяльності.

Звернення до ціннісно-нормативного характеру екологічної парадигми демонструє, що екологічна криза лише обнажає глибину кризи внутрішньої, духовної. Це означає, що передусім людина має зцілитись сама, а потім зцілювати природу. Саме тому сьогодні екологічна парадигма все більше набуває рис світоглядної і моральної цінності. Це означає, що екологізація моралі і формування екологічного імперативу постають могутнім чинником унормування і гармонізації людиною своїх взаємин з довкіллям. Шлях до утвердження нової моральності лежить через відновлення духовності в людському житті, утвердженні онтологічного статусу вищих цінностей, що передбачає суттєві зміни у свідомості людини, її світоглядних принципів й пріоритетів. Ці зміни пов'язані з утвердженням нового екоцентричного типу екологічної свідомості. При цьому суто екоцентричний підхід до екологічної свідомості, який першочерговим завданням ставить збереження природи, на практиці реалізувати складно. Екоцентрична свідомість має завоюватись сучасними морально-етичними принципами, відповідаючи мисленню, в основі якого закладено ставлення до природи як Божого дару, унікальної цінності, основи існування людського суспільства. За таких обставин екологічна парадигма дійсно набуває культуротворчих якостей.

Екологізація освіти є важливою складовою модернізації освітньої системи сучасного українського суспільства. Через екологізацію освіти відбувається становлення нової парадигми відносин між людиною та природою, реалізація ідей сталого розвитку, утвердження цінностей та норм сучасної екологічної культури, формування екоцентричної екологічної свідомості, що має врятувати суспільство від екологічної катастрофи та допомогти йому подолати наявні екологічні проблеми.

Розглянувши різноманітні ознаки та чинники формування в Україні системи менеджменту екологозабезпечуючих інновацій в системі освіти в

епоху глобалізації, можемо стверджувати, що така система є фундаментом для подальшого організаційного управління складним структурним комплексом, який поєднує в собі освіту, науку, виробництво, політику, адміністрування та управління всіма процесами, тим чи іншим чином пов'язаними з екологізацією. Доктрина екологізації суспільства, парадигма освіти, концепція природокористування – це основні фактори, що сьогодні формують наше недалеке майбутнє. Звідси надзвичайна актуальність теоретичної розробки ефективної системи управління процесом впровадження екологозабезпечуючих інновацій в усіх сферах суспільного функціонування, первинною з яких повинна бути освіта, як середовище породження основних соціальних смислів та тенденцій розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапова В. Т. Опыт подготовки инженеров–экологов в Днепропетровском национальном университете / В.Т. Агапова, Л. А. Дорганова // Збірник матеріалів Міжнародної науково–практичної конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOGY–2006)», м. Вінниця, 4 – 7 жовтня 2006 р. – Вінниця : УНІВЕРСУМ–Вінниця, 2006. – С. 300-310.
2. Алексеенко И. Р. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа / И. Р. Алексеенко, Л. В. Кейсевич. – К. : Наукова думка, 1997. – 411 с.
3. Анацька Н. В. Формування екологічного знання: етапи розвитку / Н. В. Анацька // ВІСНИК НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск № 3. – 2008. – С. 7-11.
4. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / В. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 5-17.
5. Андрущенко В. П. Філософія освіти в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку / В. П. Андрущенко, В. С. Лутай // Наукові записки АН ВШ України. – 2004. – Вип. 6. – С. 59-72.
6. Аніщенко В. О. Еколого-економічний аналіз в системі управління природокористуванням на підприємстві / В. О. Аніщенко, В. Г. Маргасова // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 6. – С. 39-45.
7. Апель К.–О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці / К.–О. Апель // Комунікативна практична філософія. – К. : Лібра, 1999. – С. 413-449.
8. Апель К.–О. Обґрунтування етики відповідальності / К.–О. Апель // Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 46-60.

9. Апель К.–О. Трансформация философии / К.–О. Апель ; [пер. с нем. В. Куренной, Б. Скуратов]. – М. : «Логос», 2001. – 344 с.
10. Ахияров К. Ш. Экологическое образование: опыт, прогнозы : [монография] / К. Ш. Ахияров, Т. И. Петрова, Л. Г. Наумова ; М–во образования Рос. Федерации. Стерлитамак. гос. пед. ин–т. – Стерлитамак : Стерлитамак. гос. пед. ин–т, 2001. – 139 с.
11. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Издательство: Прогресс Год, 1986. – С. 330-342.
12. Біла І. Особливості підготовки майбутнього вчителя в системі екологічної освіти ВНЗ / І. Біла // Вісник Львівського університету. – Серія Педагогічна. – 2009. – Вип. 25. – Ч. 4. – С. 252-257.
13. Білецька Г. А. Педагогічні умови інтеграції фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін у підготовці екологів : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педаг. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г. А. Білецька. – Вінниця, 2004. – 30 с.
14. Білоножко В. Я. Необхідність забезпечення формування екологічної культури студентів аграрних ВНЗ / В. Я. Білоножко, М. В. Шемякін, С. П. Полторецький // Наука і методика : збірник наукових праць / Редкол.: А. Ф. Бойчук та ін. – К. : Аграрна освіта, 2006. – Випуск 6. – С. 162-168.
15. Білявський Г. О. Нові концептуальні підходи до розвитку екологічної освіти в Україні на початку ХХІ століття / Г. О. Білявський, В. М. Боголюбов // Наукові записки НаУКМА: Спец. випуск. – 2000. – Т.18. – Ч. 2. – С. 300–305.
16. Білявський Г. О. Основи екології. Навчальний посібник / Г. О. Білявський. – К. : Либідь, 2006. – 408 с.
17. Білявський Г. О. Роль інноваційного потенціалу екологічної освіти і науки в збалансованому розвитку України / Г. О. Білявський //

Збірник матеріалів Міжнародної науково–практичної конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOGY–2006)», м. Вінниця, 4 – 7 жовтня 2006 р. – Вінниця: УНІВЕРСУМ–Вінниця, 2006. – С. 289.

18. Білявський Г. О. Нові тенденції вдосконалення екологічної освіти як важливого фактора гармонійного розвитку / Білявський Г. О., Ракша Л. В., Нагорнюк О. М. // Освіта і управління. – 2003. – №8. – С. 80-91.

19. Білявський Г. О. Основи екологічних знань: Підручник / Г. О. Білявський, Р. С. Фурдуй. – К. : Либідь, 1995. – 328 с.

20. Борейко В. Е. Введение в природоохранную этику / В. Е. Борейко. – [2–е. изд.]. – К. : Вища школа, 1999. – 125 с.

21. Бугрій О. Екологізація курсу географії як умова підвищення теоретичного рівня навчання / О. Бугрій // Рідна школа. – 2002. – № 1. – С. 53-55.

22. Будагянц Г. М. Педагогічні умови формування екологічної компетентності інженерів у галузі енергетики / Г. М. Будагянц // Проблеми інженерно–педагогічної освіти : збірник наукових праць. Випуск 24-25 / Українська інженерно–педагогічна академія. – Х. : УПА, 2009. – С. 318-323.

23. Булатов М. О. Філософія ноосфери (Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери) / Булатов М. О., Малєєв К. С., Загороднюк В. П. – К. : Наукова думка, 1995. – 149 с.

24. В Україні починають реалізацію концепції «зеленої економіки» на промислових підприємствах [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://tsn.ua/groshi/v-ukrayini-pochinayut-realizaciyu-konserciyi-zelenoyi-ekonomiki-na-promislovih-pidpriyemstvah.html>.

25. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. М. Варго. – Х., 2006. – 17 с.

26. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.

27. Васюта О. А. Проблема екологічної політики України в контексті глобального розвитку : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. А. Васюта. – К., 2002. – 38 с.

28. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О. А. Васюта. – Тернопіль : Гал-Друк, 2001. – 368 с.

29. Величко Н. О. Систематизація екологічних знань учнів професійно–технічних училищ автотранспортного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец.13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. О. Величко. – К., 2007. – 21 с.

30. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 88 с.

31. Виставна Ю. Ю. Програма і робоча програма навчальної дисципліни «Екологічний менеджмент і аудит» (для студентів 5 курсу заочної форми навчання за напрямом підготовки 0708 «Екологія» спеціальності 7.070801 «Екологія та охорона навколишнього природного середовища») / Харківська національна академія міського господарства / Ю. Ю. Виставна. – Харків : ХНАМГ, 2009. – 18 с.

32. Воронкова А. Г. О формировании политической экологии во Франции (Методологические проблемы исследований) / А. Г. Воронкова // Проблемы и перспективы экологического образования и воспитания : тез. докл. к республ. науч.–метод. конф. (23–25 апреля 1990 г.). – Запорожье, 1990. – С. 25-27.

33. Гавриленко Б. Б. Соціальна екологія : навч. посібник для студ. інж. та екон. спец. вищих навч. закл. / Б. Б. Гавриленко. – Запоріжжя : Дике Поле, 2001. – 227 с.

34. Гайнріх Дітер. Екологія: dvt–Atlas / Дітер Гайнріх, Манфред Гергг : [пер. с 4–го нім. вид.]. – К. : Знання–Прес, 2001. – 288 с.
35. Галеева Г. А. Экологическое воспитание: проблемы, решения / Г. А. Галеева // Город, природа, человек. – М. : Наука, 1982. – С. 41-74.
36. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века (В поисках практико-ориентиров. образоват. концепций) / Б. С. Гершунский. – М. : ИнтерДиалект+, 1997. – 697 с.
37. Гиренок Ф. И. Экология, цивилизация, ноосфера / Ф. И. Гиренок. – М. : Наука, 1987. – 182 с.
38. Гирусов Э. В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы / Э. В. Гирусов // Философские проблемы глобальной экологии. – М. : Наука, 1983. – С. 105-120.
39. Глухова Г. Г. Аксіологічні засади формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Г. Г. Глухова. – К., 2008. – 32 с.
40. Горелов А. А. Человек – гармония – природа / А. А. Горелов. – М. : Наука, 1990. – 188 с.
41. Гончаренко М. С. Екологія людини : навч. посіб. для студ. ВНЗ / М. С. Гончаренко, Ю. Д. Бойчук ; под ред. Н. В. Кочубей. – [2–ге вид., випр. і доп.]. – Суми : Університетська книга, 2008. – 390 с.
42. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / Альберт Гор : [пер. з англ.]. – К. : Інтелсфера, 2001. – 394 с.
43. Грейда Н. Б. Формування екологічної культури студентів природничо–географічного факультету вузу : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. педагог. наук. : спец. 13.00.04 «Теорія та методика виховання» / Н. Б. Грейда. – Івано–Франківськ, 1997. – 17 с.
44. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Л. : Наука, 1990. – 278 с.

45. Данилюк Н. І. Екологічний компонент менеджменту транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Н. І. Данилюк. – К., 2006. – 19 с.
46. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология : [учеб. пособие для вузов] / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов н/Д. : Фенікс, 1996. – 476 с.
47. Дробноход М. І. Стійкий екологічно безпечний розвиток України / М. І. Дробноход. – К. : Знання, 2001. – 248 с.
48. Дробноход М. Екологія в освітньому полі України: методологія та зміст / М. Дробноход, Ф. Вольвач // Освіта і управління. – Т.3. – 1999. – № 3. – С. 137-155.
49. Дробноход М. І. Методологія та зміст екологічного виховання / М. І. Дробноход // Екологія та освіта. – 1999. – № 3. – С. 50-48.
50. Дробноход М. І. Пріоритети стійкого екологічного розвитку / М. І. Дробноход // Екологія та освіта. – 1997. – № 3 – С. 22-29.
51. Друга Міжнародна конференція «Екологія і освіта: проблеми теорії і практики» : тези доповідей / відп. ред. С. І. Дерій. – Черкаси, 1996. – 85 с.
52. Дубович І. А. Особливості та перспективи екологізації освіти та екологічного виховання населення України / І. А. Дубович // Науковий вісник НЛТУ України. Збірник науково–технічних праць.– Львів : НЛТУ України, 2006. – Вип. 16.5. – С. 244-248.
53. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм ; [пер. с. англ]. – М. : Наука, 1991. – 576 с.
54. Эрнст Геккель. Красота форм в природе : [Соч. проф. Э. Геккеля] / Э. Геккель. – Санкт-Петербург : Просвещение, 1902. – 18 с.

55. Екологізація гуманітарної освіти: зб. наук. ст., матеріалів, документів / [под ред. Ю. Ю. Туниця] ; Український держ. лісотехнічний ун-т. – Л. : Априорі, 2004. – 295 с.

56. Екологічна свідомість : навчальний посібник підготовлений при фінансовій підтримці Міжнародного фонду «Відродження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://sesia.com.ua/darom/ekologia/008.html>.

57. Екологія і освіта: здобутки та перспективи діяльності в рамках концепції сталого розвитку : зб. наук. ст. учасників VIII Міжнар. конф., 10-12 жовтня 2002 р. / Черкаський держ. технологічний ун-т / В.М. Шарапов (ред.кол.). – Черкаси : ЧДТУ, 2003. – 95 с.

58. Екологія. Людина. Суспільство. IX Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, 17–19 травня 2006 р.: зб. тез доп. / Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін.-т.». Наукове товариство студентів та аспірантів / Д.Е. Бенатов (уклад.). – К. : [НТУУ «КПІ»], 2006. – 170 с.

59. Екологія. Людина. Суспільство. XI Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, 13-18 травня 2008 р. : зб. тез доп. / Наукове товариство студентів та аспірантів НТУУ «КПІ» / Д. Е. Бенатов (уклад.). – К. : [НТУУ «КПІ»], 2008. – 336 с.

60. Екологія: наука, освіта, природоохоронна діяльність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю наук.-дослід. лабораторії «Екологія і освіта» / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – К. : Науковий світ, 2007. – 156 с.

61. Еланова М. М. Гуманізація образования в целях устойчивого развития : [монография] / М. М. Еланова, Л. В.Мантатова. – Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2006. – 155 с.

62. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия) / А. Н. Ермоленко. – К. : Наукова думка, 1994. – 200 с.

63. Закон України Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року / 21 грудня 2010 року № 2818–VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nau.ua/druk.php?name=352091-21122010-0.txt4081152428>
64. Злобін Ю. А. Основи екології / Ю. А. Злобін. – К. : Видавництво «Лібра», ТОВ, 1998. – 284 с.
65. История биологии с древнейших времен до наших дней / [ред. кол. : Л. Я. Бляхер и др.]. – М. : Наука, 1972. – 563 с.
66. Іоан Павло II. Мир із Богом–Творцем – мир із усім творінням / Іоан Павло II // Ойкумена. – 1991. – № 1. – С. 91-97.
67. Калиникова М. В. Роль вузовского образования в формировании экологической культуры / М. В. Калиникова // Вестник РУДН. – Серия Социология. – 2003. – №1. – С. 205-209.
68. Калининкова М. В. Экологическое общество : проблемы становления : социол. анализ / М. В. Калининкова ; Саратов. гос. ун–т им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов : Изд–во Саратов. ун-та, 2003. – 233 с.
69. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. А. Канке. – М. : Логос, 2003. – 352 с.
70. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант ; [пер. с нем.]. – М. : Мысль, 1999. – 1472 с.
71. Караваєва В. До проблеми організації системи екологічної освіти: шляхи реалізації змісту екологічної освіти / В. Караваєва // Гуманізація навчально–виховного процесу : збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Спецвип. 5. – Ч. II.– Слов'янськ : СДПУ, 2010. – С. 209-216.
72. Карпань І. С. Ноосферно–екологічна складова глобальної освіти у філософії сталого розвитку / І. С. Карпань // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. – Соціальна Філософія. Психологія. – 2009. – № 1. – С. 141-147.

73. Киселев Н. Н. Социально–философские проблемы экологии / Н. Н. Киселев, В. С. Крысаченко. – К. : Знання, 1989. – 168 с.
74. Кисельов М. Екологічна політика та державотворення / М. Кисельов // Схід. – 1998. – № 4. – С. 38-42.
75. Кисельов М. М. Методологія екологічного синтезу / Кисельов М. М., Крисаченко В. С., Гардашук Т. В. – К. : Наукова думка, 1995. – 158 с.
76. Книш І. В. Екологічне знання в сучасному освітньому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філософ. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / І. В. Книш. – К., 2008. – 20 с.
77. Козьменко О. Сучасні підходи до оновлення змісту екологічної освіти в школах Канади / О. Козьменко // Гуманізація навчально–виховного процесу : збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В.І. Сипченка]. – Вип. ЛІІ. – Ч. ІІ. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – С. 105-112.
78. Колосовська Н. Д. Актуальні проблеми становлення сучасної екологічної освіти в системі післядипломної освіти вчителів / Н. Д. Колосовська // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Педагогічні науки. – 2004. – Т. 36. – Вип. 23 – С. 98-100.
79. Комиссарова Г. А. Экология, образование и современная цивилизация: социально–философские аспекты / Г. А. Комиссарова ; Рос. филос. о-во. – М. : Scientific Press Ltd., 1998. – 130 с.
80. Коммонер Б. Замыкающийся круг: Природа, человек, технология / Б. Коммонер. – Л. : Гидрометеиздат, 1974. – 276 с.
81. Корабльова А. І. Екологія: взаємовідносини людини і середовища / А. І. Корабльова. – Д. : Поліграфіст, 1999. – 253 с.
82. Костерін В. Екоподаткова трудова реформа – основа зеленої економіки [Електронний ресурс] / Володимир Костерін. – Режим доступу до ресурсу: http://www.greenparty.ua/news/news_23495.html

83. Кравців В. С. Регіональна екологічна політика в умовах перехідного періоду: досвід Львівської області / В. С. Кравців, О. І. Фурдичко // Регіональна політика: методологія, методи, практика. – Львів : ІРД НАН України, 2001. – С. 103-116.
84. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації. Факти, роздуми, перспективи / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.
85. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
86. Крисаченко В. С. Еколого–етнічна цілісність України: генетична сутність, руйнування / В. С. Крисаченко // Ойкумена. – 1992. – № 1. – С. 4-14.
87. Крисаченко В. С. Природа і етнос / В. С. Крисаченко. – К. : Либідь, 1994. – 286 с.
88. Крисаченко В. С. Сучасна екологічна освіта: світовий досвід та українські реалії / В. С. Крисаченко // Філософія освіти XXI століття: Проблеми і перспективи : методол. семінар. – К. : Знання, 2000. – С. 501-503.
89. Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика: Коцептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К. : «Знання», 2001. – 598 с.
90. Курняк Л. М. Формування екологічної культури як пріоритет сучасної освітньої політики / Л. М. Курняк // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 56. – С. 223-229.
91. Кухарь В. П. Экотехнология. Оптимизация технологии производства и природопользования / Кухарь В. П., Зайцев И. Д., Сухоруков Г. А. – К. : Наукова Думка, 1989. – 264 с.
92. Лей В. А. Теоретические основания экологизации образовательных систем / В. А. Лей // Вісник СевДТУ. – Вип. 96: Педагогіка: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 51-53.
93. Лук'янова Л. Б., Гуренкова О. В. Екологічна компетентність майбутніх фахівців : [навчально-методичний посібник] / Л. Б. Лук'янова, О. В. Гуренкова. – Київ-Ніжин : ПП Лисенко, 2008. – 243 с.

94. Лукьянихин В. А. Экологический менеджмент: принципы и методы: Монография / В. А. Лукьянихин, Н. Н. Петрушенко. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2004. – 408 с.

95. Любич О. О. Екологія та культура / О.О. Любич, О. О. Гаца. – К. : Українське національне відділення Міжнародної академії наук екології та безпеки життєдіяльності, 2004. – 70 с.

96. Магазинщикова І. П. Екологічна компетентність випускника як мета екологізації вищої лісотехнічної освіти / І. П. Магазинщикова // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України : збірник науково–технічних праць. – Серія 6. Освітнянські проблеми вищої школи. – 2010. – Випуск 20.12. – С. 337-345.

97. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільно світу / К. М. Маєр-Абіх : [переклад з нім., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.

98. Малахов В. Етика / В. Малахов. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.

99. Мамедов Н. М. Основания экологизации образования / Н. М. Мамедов // Устойчивое развитие и экологизация школьного образования / сост. и отв. ред. Н.М. Мамедов. – М. : СТУПЕНИ, 2003. – С. 7-22.

100. Маркович Д. Ж. Глобализация и экологическое образование / Д. Ж. Маркович // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 17-23.

101. Матеюк О. П. Формування професійної екологічної компетентності студентів університету у контексті завдань сталого розвитку / О. П. Матеюк // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки. – 2011. – № 1. – С. 91-103.

102. Методологія соціально-економічного пізнання : навчальний посібник / [Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М.]. – К. : КНЕУ, 2005. – 353 с.

103. Мітрясова О. П. Тенденції розвитку екологічної освіти у вищій школі / Олена Мітрясова // Наукові праці. Журнал Державного гуманітарного

університету ім. П. Могили. Серія: Екологія. – Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. П. Могили, 2000. – Випуск 1. – Т. VI. – С. 16-18.

104. Мокрий В. І. Місце та роль дисципліни «Екологічна безпека» у національній технології вищої екологічної освіти України / В. І. Мокрий // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України : збірник науково-технічних праць. Серія 6. Освітнянські проблеми вищої школи. – 2006. – Випуск 16.6. – С. 297-303.

105. Назаренко В. М. Система непрерывного экологического образования в средней и высшей педагогической школе. Химический аспект образования : дис... д-ра пед. наук / В. М. Назаренко. – М., 1994. – 381 с.

106. Науменко Г. Г. Освіта як системний чинник формування екологічної культури майбутніх вчителів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / Г. Г. Науменко. – К., 2009. – 20 с.

107. Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку / Документ підготовлено в рамках проекту ПРООН/ГЕФ «Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні» ; Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Програма Розвитку ООН, Глобальний Екологічний Фонд. – К. : «ВАІТЕ», 2007. – 184 с.

108. Нінова Т. С. Підготовка майбутніх учителів хімії до екологічної освіти і виховання учнів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т. С. Нінова. – К., 2002. – 20 с.

109. Одеський державний екологічний університет (Офіційний сайт) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odeku.edu.ua>.

110. Онопрієнко В. Менеджмент екологічної освіти: компетентність керівництва і студентське самоуправління / Володимир Онопрієнко // Вісник Інституту розвитку дитини. Випуск 11. Серія: Філософія, педагогіка,

психологія : збірник наукових праць. – К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 98-105.

111. Онопрієнко В. П. Система екологічної освіти в підготовці спеціалістів сільського господарства / Володимир Онопрієнко // Вісник Сумського національного аграрного університету : збірник наукових праць. Серія «Агрономія і біологія». – Суми: Видавництво СНАУ, 2010. – Випуск 4 (19). – С. 46-55.

112. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням : підручник / [за заг. ред. М. К. Шапочки]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 759 с.

113. Охрана ландшафтов. Толковый словарь / [ред. Т.А. Ольсевич]. – М. : Прогресс, 1982. – 272 с.

114. Павленко І. Г. Естетико–екологічний підхід до особистісно–професійного розвитку майбутніх педагогів / І. Г. Павленко, О. Д Чурикова–Кушнір [Електронний документ] // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія. – 2004. – №6. – Ч. 2. – Режим доступу до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2004_6_2/doc_pdf/Pavlenko.pdf

115. Павлова Т. Н. Биоетика в высшей школе / Т. Н. Павлова. – М. : Сигнал, 1997. – 148 с.

116. Панасенко А. І. Вища екологічна освіта в Донбасі / А. І. Панасенко // Збірник матеріалів Міжнародної науково–практичної конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOGY–2006)», м. Вінниця, 4-7 жовтня 2006 р. – Вінниця : УНІВЕРСУМ–Вінниця, 2006. – С. 291.

117. Парсяк О. Н. Екологічна свідомість студентів як складова частина їх соціокультурної компетенції / О. Н. Парсяк // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Педагогіка. – 2002. – Вип. 11. – Т. 24. – С. 115-120.

118. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : «Прогресс», 1985. – 312 с.

119. Платонов Г. В. Диалектика взаимодействия общества и природы / Г. В. Платонов. – М. : Просвещение, 1989. – 264 с.
120. Плахотнік О. В. Теоретико–методичні основи розвитку геоecологічної освіти в Україні : [монографія] / О. В. Плахотнік. – К. : Деміур, 1998. – 333 с.
121. Політична економія : підручник / [В. Г. Федоренко, О. М. Діденко, М. М. Руженський, О. Ф. Іткін ; за ред. В. Г. Федоренка]. – К. : Алерта, 2008. – 487 с.
122. Поліщук Н. А. Регіональна модель екологічної освіти і виховання / Н. А. Поліщук // Педагогічний пошук. – 2009. – №3. – С. 69-73.
123. Пригожин И. Природа, наука и новая рациональность / И. Пригожин // Философия и жизнь. – 1991. – № 7. – С. 23-39.
124. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 45-64.
125. Пригожин И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенггерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
126. Програми навчальних дисциплін для підготовки фахівця ОКР «Магістр» 8.070800 «Екологія та охорона навколишнього середовища» / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2010. – 27 с.
127. Прокофьев А. В. О возможностях реабилитации идеи коллективной ответственности / А. В. Прокофьев // Вопросы философии. – М., 2004. – № 7. – С. 73-85.
128. Ратушняк Г. С. Технічна та гуманітарна складова при підготовці фахівців з управління інноваційними енергозберігаючими проектами [Електронний ресурс] / Г. С. Ратушняк, О. Г. Ратушняк // Гуманізм та освіта. X міжнародна науково–практична конференція (14-16 вересня 2010 року, Вінницький національний технічний університет). Електронне наукове видання матеріалів конференції. – Режим доступу: http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/Ratushnyak_Ratushnyak.php.

129. Рибалов О. О. Екологізація соціально–економічного розвитку суспільства: Навчальний посібник для студентів за професійним спрямуванням 0708 усіх форм навчання / О. О. Рибалов. – Суми : Видавництво СУМДУ, 2004. – 140 с.

130. Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6–19 від 20.12.2001 Про концепцію екологічної освіти в Україні [Електронний ресурс] // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – № 7, квітень, 2002 р. – Режим доступу: <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33.htm>

131. Руда О. Ю. Формування екологічних знань студентів медичного коледжу у процесі вивчення біологічних дисциплін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / О. Ю. Руда. – К., 2010. – 20 с.

132. Руссо Ж.–Ж. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо ; [пер.; отв. ред. А. З. Манфред]. – М. : Наука, 1969. – 703 с.

133. Рутинський М. Й. Сталий розвиток: від вербальної концепції до концептуальної моделі / М. Й. Рутинський // Український географічний журнал. – 2000. – №1. – С. 35-40.

134. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995. – 155 с.

135. Салтовський О. І. Основи соціальної екології : [навчальний посібник] / О. І. Салтовський. – К. : Центр Навчальної літератури, 2004. – 382 с.

136. Сапожников С. В. Екологічне виховання студентів вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації будівельного профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С. В. Сапожников. – Херсон, 2006. – 20 с.

137. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. П. Сартр // Сумерки богов ; сост. и общ. ред. А. А. Яковлева : перевод. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319-344.

138. Саунова Ю. О. Формування екологічної свідомості студентів природничих факультетів у процесі навчально–виробничої практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Ю. О. Саунова. – Кіровоград, 2007. – 20 с.

139. Саунова Ю. О. Формування екологічної свідомості майбутніх учителів (психолого–педагогічний аспект) / Ю. О. Саунова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка (25). – 2005. – С. 209-212.

140. Седов В. В. Экологический менеджмент на предприятии: вопросы теории и практики / В. В. Седов // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 8: Экономика. Социология. Социальная Работа. Челябинск: Издательство ЧГУ, 1999. – № 1. – С. 146-151.

141. Сидоренко Л. І. Сучасна екологія: наукові, етичні та філософські ракурси: навчальний посібник [Електронний ресурс] / Л.І.Сидоренко. – Київ, 2002. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Cidorenko/Cid-ekol-7.html>

142. Синякевич І. Екологізація розвитку: об'єктивна необхідність, методи, пріоритети / І. Синякевич // Економіка України. – 2004. – № 1. – С. 57-63.

143. Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Элементы экологической этики нравственный аспект взаимоотношений человека, общества и природы [Електронний режим] / В. А. Ситаров, В. В. Пустовойтов. – Режим доступу : www.ecoethics.mrsu.ru/ru/biblio/filtex/filtex33.rar.

144. Ситаров В. А. Социальная экология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Ситаров, В. В. Пустовойтов. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 280 с.

145. Складановська М. Г. Компетентнісний підхід до вивчення проблем екологічної освіти у вищій школі / М. Г. Складановська // Вісник

СевДТУ. – Вип. 90: Педагогіка : зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 52-56.

146. Смелзер Н. Проблеми соціології. Георг – Зімелівські лекції, 1995 / Н. Смелзер ; [перекл. з англ. В. Дмитрук]. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.

147. Совгіра С. В. Світоглядний потенціал майбутніх учителів екології / С. В. Совгіра // Вісник Черкаського університету. – Педагогічні науки. – 2008. – №119. – С. 108-116.

148. Совгіра С. В. Теоретико–методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С. В. Совгіра. – Луганськ, 2009. – 40 с.

149. Современные методические аспекты экологического образования : науч.-метод. сб. / Департамент образования города Москвы, Моск. гор. станция юных натуралистов. – М. : Изд. Воробьев А. В., 2004 (Учеб. тип. МГУ). – 67 с.

150. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціо–природних систем: шлях до нової парадигми / С. П. Сонько. – К. : Ніка Центр, 2003. – 287 с.

151. Становление экологического общества / [отв. ред. А. Д. Урсул]. – Кишинев : Штиица, 1992. – 276 с.

152. Староста В. І. Екологія: педагогічна практика : [посібник] / В. І. Староста, С. В. Галла-Бобик ; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний ун-т». – Ужгород : Говерла, 2008. – 103 с.

153. Степанов С. А. Основные методологические и содержательные аспекты экологического образования для устойчивого развития в высшем учебном заведении : [монография] / С. А. Степанов. – М. : Изд-во МНЭПУ, 2010. – 246 с.

154. Стецюк В. Філософські ремінісценції з експедиції «Дністер» / В. Стецюк // Ойкумена. – 1995. – № 1–2. – С. 124-126.

155. Стратегия формирования экологической культуры населения РФ для обеспечения устойчивого развития страны (проект) // На пути к устойчивому развитию. Бюллетень Центра экологической политики России. – 2008. – № 44. – С. 58-74.

156. Сухова Н. М. Становлення методологічних засад філософії освіти як пріоритетної галузі гуманітарного знання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. Сухова. – К., 2002. – 17 с.

157. Тагліна Ю. С. Екологічна культура українського етносу: ментальні джерела та техногенні перспективи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство» / Ю. Тагліна. – Х., 2005. – 19 с.

158. Таран О. А. Экологическое образование в системе высшего технического образования / О. А. Таран // Сборник научных трудов Северо-Кавказского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2005. – № 2 (14). – С. 48-54.

159. Тарасенко Г. С. Екологічна естетика в системі професійної підготовки вчителя (методологічний аспект) : [монографія] / Г. С. Тарасенко. – Вінниця : РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. – 112 с.

160. Титаренко Л. М. Формування екологічної компетентності студентів біологічних спеціальностей університету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Л. М. Титаренко. – К., 2007. – 20 с.

161. Тищенко П. Д. Биовласть в эпоху биотехнологий / П. Д. Тищенко. – М. : ИФРАН, 2001. – 183 с.

162. Тіхонова Н. О. Економіко–екологічні аспекти сучасної теорії та практики управління / Н. О. Тіхонова // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. Збірник наукових праць. – Випуск 29. – К. : НАУ, 2011. – С. 124-128.

163. Тори́ков В. Е. Непрерывное экологическое воспитание и образование / В. Е. Тори́ков. – Брянск : Изд-во Брян. гос. с.-х. акад., 1998. – 78 с.

164. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 512 с.

165. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України [Електронний ресурс] / В. Трегобчук В. // Вісник НАН України. – 2002. – № 2. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.nbuuv.gov.ua/portal/all/herald/2002-02/7.htm>

166. Турен А. Возвращение человека действующего / А. Турен ; [перевод с французского Е. А. Самарской]. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.

167. Урсул А. Д. Глобализация и устойчивое развитие : [учеб. пособие] / А. Д. Урсул. – М. : СТУПЕНИ, 2003. – 304 с.

168. Урсул А. Д. Перспективы экоразвития / А. Д. Урсул. – М. : Наука, 1990. – 270 с.

169. Фастовець О. О. Екологічна підготовка майбутніх менеджерів з туризму у вищих навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. О. Фастовець. – К., 2008. – 23 с.

170. Фенчак Л. М. Формування екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів I–II рівнів акредитації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. М. Фенчак. – Тернопіль, 2006. – 19 с.

171. Форрестер Дж. Мировая динамика / Дж. Форрестер ; [пер. с англ.]. – М. : АСТ, 2003. – 152 с.

172. Фостолович В. А. Екологічний аудит та інспектування. Тимчасова навчальна програма для підготовки студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» спеціальності 6.040106 «Екологія та

охорона навколишнього середовища» / В. А. Фостолович. – Вінниця : РВВ ВНАУ, 2010. – 22 с.

173. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм ; [переклад]. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с.

174. Хабарова Е. И. Менеджмент на стыке экономики и экологии / Е.И. Хабарова // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – № 3. – С. 20-29.

175. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас ; [перекл. с англ.] – М. : АО «КАМИ», Изд. Центр Academia, 1995. – 250 с.

176. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; [пер. с англ.]. – СПб. : Наука, 2000. – 379 с.

177. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен. – М.: Мир, 1991. – 240 с.

178. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен ; [пер. с нем.]. – Москва–Ижевск : Институт компьютерных исследований, 2003. – 320 с.

179. Хакен Г. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу / Г. Хакен, М. Хакен-Крелль ; [пер. с нем.]. – М. : Институт компьютерных исследований, 2002. – 272 с.

180. Хесле В. Философия и экология / В. Хесле ; [пер. с нем.]. – М. : Наука, 1993. – 204 с.

181. Хесле В. Философия и екологія / В. Хесле ; [пер. с нем.]. – М.: КАМИ, 1994. – 188 с.

182. Хилько М. І. Екологічна політика / М. І. Хилько. – К. : Абрис, 1999. – 363 с.

183. Цимбалюк І. Л. Міжнародні та внутрішньополітичні аспекти екологічної безпеки України як складник національної безпеки держави / І. Л. Цимбалюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – № 6. – С. 29-36.

184. Чистов С. М. Державне регулювання економіки : [навч.-метод. посібник для самот. вивч. дисц.] / С. М. Чистов. – К. : КНЕУ, 2002. – 208 с.
185. Чуєнко В. Л. Шляхи формування екологічної свідомості та екологічної культури засобами іноземної мови / В. Л. Чуєнко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Педагогіка. – 2003. – Вип. 15. – Т. 28. – С. 107-111.
186. Шапіро С. Людина і довкілля (США, Фонд Сороса) / Шапіро С., Флаєрти–Зоніс К., Лібеп Д. – К. : Абрис, 1997. – 301 с.
187. Шарден Тейяр де П. Божественная среда / Шарден Тейяр де П. ; [пер. с франц. О. С. Вайнер, Я. Г. Кротова и З. А. Масленниковой]. – М. : Издательство «Ренессанс», СП «ИВО–СиД», 1992. – 311 с.
188. Шарко В. Д. Екологічне виховання учнів під час вивчення фізики : [посібник для вчителя] / В. Д. Шарко. – К. : Радянська школа, 1990 – 207 с.
189. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер ; [пер. с нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского ; общ. ред. В. А. Карпушина]. – М. : Прогресс, 1973. – 343 с.
190. Шевчук В.Я. Екологічне управління / В.Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін. – К. : Либідь, 2004. – 432 с.
191. Шишацький А. Г. Основи екології: Навчальний посібник / А. Г. Шишацький. – К.: МАУП, 2004. – 115 с.
192. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; [пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова]. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.
193. Экологическая антология. Экологические произведения западных авторов / [редкол. : Г. Уорнер и др.]. – М.-Бостон, 1992. – 267 с.
194. Экологическая культура и образование: опыт России и Беларуси / [Ред. кол. : С. Н. Глазачев и др.]. – М. : ТЭКО Центр, 2000. – 614 с.
195. Экологическая этика как основа построения общества ноосферного типа. Современные образовательные технологии в системе

непрерывного образования : материалы VII Междунар. науч.–метод. конф. – Севастополь, 2001. – 180 с.

196. Этика : Учебник / [под общ. ред. А. А. Гусейнова и Е. Л. Дубко]. – М. : Гардарики, 2003. – 496 с.

197. Юрченко Л. І. Формування екологічного світогляду в процесі освіти та виховання [Електронний ресурс] / Л. І. Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2007. – №66 – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Yurchenko.pdf

198. Яблоков А. В. Необходимость перемен в мировой экологической политике (По материалам доклада А.В. Яблокова на Международном семинаре «Health of the Environment: Healthy Ecosystems, Healthy Biodiversity and Healthy People» (White Oak Plantation, Florida USA, June 8 – 12, 2003)) / А. В. Яблоков // Экологічний вісник. – 2004. – №1. – С. 6-17.

199. Яншин А. Д. Научные проблемы охраны природы и экологии / А. Д. Яшин // Аналитический ежегодник. – 1999. – №3. – С. 8-19.

200. Ярова І. Є. Організаційно-економічні засади екологізації управління лісовим господарством / І. Є. Ярова // Механізм регулювання економіки. Міжнародний науковий журнал. – 2010. – № 3 (47). – Т. 1. – С. 227-237.

201. Ярчук Г. В. Навчальний процес як основа і засіб формування екологічної свідомості студентів / Г. В. Ярчук, Л. І. Большак // Гілея: науковий вісник. – 2009. – Вип. 29. – С. 290-298.

202. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс ; [переклад]. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

203. An Invitation to Environmental Philosophy. Ed. by Anthony Weston. – New –York– Oxford: Oxford University Press, 1999. – 267 p.

204. Attfield R. The Ethics of Environmental Concern / R. Attfield. – New–York : Columbia University Press, 1983. – 315 p.

205. Barrow R. Moral Philosophy for Education / R. Barrow. – L. : George Allen and Unwin, 1999. – 286 p.

206. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society* / D. Bell. – New York: Harper Colophon Books, 1973. – 412 p.
207. Brent A. *Philosophical Foundations for Curriculum* / A. Brent. – L. – Boston: Allen & Unwin, 1978. – 168 p.
208. Bufford Th. *Toward a Philosophy Education* / Th. Bufford. – N.-Y., 1999. – 246 p.
209. Callicott B. *Earth's insights: a survey of ecological ethics from the mediterranean basin to the Australin outbask* / B. Callicott. – Berkeley: University of California Press, 1994. – 264 p.
210. Callicott B. *In defence of the land ethics: essays in environmental philosophy* / B. Callicott. – Albany: Suny Press, 1989. – 352 p.
211. Carter R. *Dimensions of Moral Education* / R. Carter. – Toronto : University of Toronto Press, 1994. – 129 p.
212. Combs A. *Humanism, education and future* / A. Combs // *Educational Leadership*. – 1978. – V. 35. – № 4. – P. 296-324.
213. *Deep ecology for the 21-st century*, ed. G. Sessions. – Shambhala, Boston-London, 1995. – 488 p.
214. Dennety R. *Education, vocationalism and democracy* / R. Dennety // *Thought*. – June 2002. – P. 182-195.
215. Dent N. *Moral Philosophy of Virtues* / N. Dent. – Cambridge (Mass.), 1984. – 274 p.
216. Desjardiens J. *Environmental Ethics: concepts, policy and Theory* / J. Desjardiens. – London-Toronto : Mayfield Publishing Company, 1999. – 245 p.
217. *Ethics and Educational Policy* (ed. Strike K., Egan K.). Volume 21. – L. : Routledge & Kegan Paul, 1988. – 186 p.
218. Hargrove E. *Foundation of environmental ethics* / E. Hargrove. – New Jersey: Prentice Hall, 1988. – 229 p.
219. Hargrove E. *Religion and environmental crisis* / E. Hargrove. – Athens, GA : The University of Georgia Press, 1986. – 222 p.

220. Harris A. Teaching, Morality and Religion / A. Harris. – L. : Allen and Unwin, 1996. – 326 p.
221. Hirst P. Educational Theory / P. Hirst // The Study Educational (ed. A. Tibbie). – L. : Routledge and Kegan Paul, 1966. – P. 25-42.
222. Holway R. John Muir and the Sierra Club : The Battle for Yosemite / R. Holway. – San Francisco : Sierra Club, 1965. – 207 p.
223. Kaz E. Pragmatism and despair in environmental ethics / E. Kaz // Environmental ethics. – 1987. – № 3. – PP. 231-241.
224. Kempton W. Environmental values in american Culture / Kempton W., Boster J., Hartley J. – Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press, 1996. – P. 87-116.
225. Kohlberg L. Education for a just society / L. Kohlberg // Moral Development, Moral Education and Kohlberg (ed. Munsey B.). – Birmingham : Munsey, 2000. – P. 450-474.
226. Lauristin M. Public participation as educational process. An East European view / M. Lauristin // T. Deelstra and O. Yanitsky, eds. Cities of Europe: The Public Role in Shaping the Urban Environment. – Moscow, 1991. – 349 p.
227. Lawrence Livermore National Laboratory (Офіційний сайт Ліверморської національної лабораторії). – Режим доступу: <https://www.llnl.gov>
228. Muir J. My first summer in the Sierra, Penguin Books / J. Muir. – New York, 1987. – 473 p.
229. Naess A. Ecology, community and life-style, trans. and ed. D. Rothenberg / A. Naess. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – 328 p.
230. Nash R. The american environment: readings in the history of conservation / R. Nash. – Addison-Wesley Publishing Company, California-London, 1968. – 236 p.
231. Nash R. The american invention of national parks / R. Nash. – American Quarterly : Fall, 1970. – 740 p.

232. Oelshlaeger M. The idea of wilderness / M. Oelshlaeger. – New Haven and London : Yale University Press, 1991. – 477 p.
233. Peterson P. Politics american education / P. Peterson // American Educational Research Journal. – 1988. – №. 15. – P. 340-364.
234. Regan T. Animal rights and human obligations / Regan T., Singer P., ed. – Englewood Cliffs, Prentice–Hall, 1976. – 250 p.
235. Rolston H. III Philosophy gone wild / H. Rolston. – New York : Prometheus books, Buffalo, 1992. – 269 p.
236. Toffler A. The Third Wave / A. Toffler. – New York : Bantam Books, 1980. – 478 p.
237. University of California (Офіційний сайт Університету Каліфорнії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.universityofcalifornia.edu>
238. White L. The Historic Routs of our Ecological Crisis / L. White // Science 155, 1967. – P. 1203-1207.
239. Woods R. An Introduction to Philosophy of Education / R. Woods, R. Barrow. – L. : Methuen & Co. Ltd., 1975. – 284 p.
240. Wyższa Szkoła Ekologii i Zarządzania w Warszawie (Офіційний сайт Варшавського університету екології та управління) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wseiz.pl>
241. Zimmerman M. Environmental phylosophy: from animal rights to radical ecology / Zimmerman M., Callicott B., ed. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice–Hall, 1993. – 237 p.